

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

Ο εθνικός χρόνος

Ο ισχυρισμός ότι κάποιος είναι μέλος του Ιαπωνικού, του γερμανικού ή του тайλανδικού έθνους δεν συνεπάγεται απλώς και μόνον την ταύτιση με τους Ιάπωνες, τους Γερμανούς ή τους Ταϊλανδούς του παρόντος, αλλά με τα αντίστοιχα έθνη διαχρονικά.... Από λογική άποψη, μιά τέτοια αίσθηση, για τις καταβολές του οικείου έθνους θα έπρεπε να βασίζεται στην υπόθεση, ότι κάπου στο θολό προϊστορικό παρελθόν υπήρξαν αντίστοιχα Ιαπωνικά, γερμανικά και тайλανδικά ζεύγη Αδάμ και Εύας. Όμως η λογική ανήκει στο πεδίο της συνείδησης, ενώ οι πεποιθήσεις που αφορούν στην μοναδική καταγωγή και εξέλιξη του οικείου έθνους ανήκουν στο πεδίο του ασυνείδητου και του μή λογικού....

W. Connor. *Ethnonationalism*. Princeton, N.J: 1994, σσ. 202-3

ΕΙΝΑΙ ΚΟΙΝΟΣ ΤΟΙΟΣ ΟΤΙ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ του έθνους αποτελεί έμμομη, ιδέα του έθνικισμού. Άδιάφορα από τις χωρο-χρονικές παραλλαγές τους, όλες άδιακρίτως οί έθνικιστικές ιδεολογίες ασχολούνται, έπισταμένα και συστηματικά, με την ανάδειξη και την προβολή της ιστορίας των έθνων στα όποια αναφέρονται. Όπως όμως συχνά συμβαίνει με τά κοινότοπα και τά πανθομολογούμενα, η έπαναληπτική αναγνώριση αυτής της σταθερής καταλήγει να άπαμβλώνει τά αναλυτικά έρωτήματα που προκύπτουν από

τήν ἴδια τήν παρουσία της. Μάλιστα, στήν σχετική φιλολογία περί ἔθνικισμού τό σύνδρομο αὐτό ἐκδηλώνεται μέ κάπως παράδοξο τρόπο. Οἱ ἱστοριογραφικές ἐπιδόσεις τῆς ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας κρίνονται συνήθως ἐξ ἀποτελέσματος — ὡς πρός τό κατά πόσον, δηλαδή, κατορθώνουν νά πείθουν περί τῆς ἀρχαιότητος αὐτοῦ ἢ τοῦ ἄλλου ἔθνους καί, κατ' ἐπέκτασι, ὡς πρός τό κατά πόσον συμμορφώνονται πρός τίς προσδοκίες τῶν θεωριῶν τῆς ἐθναφύπνισης ἢ τῶν θεωριῶν τῆς ἐθνογένεσης.¹

Ἔχω ὅμως τήν ἐντύπωσι, πῶς αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ προσεγγίσεις εἶναι λογικά πρῶθύτερες καί πῶς, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δύσκολα μποροῦν νά

1. Γιά τήν εὐρέως ἀναγνωρισμένην παρουσία τοῦ παρελθοντικοῦ λόγου στόν ἔθνικισμό, βλ. J. S. Mill, «Representative Government» [1861], στό H. B. Acton (ἐπιμ.), *Utilitarianism. On Liberty and Considerations on Representative Government*. Λονδῖο, 1983, σ. 360· E. Renan. «Qu' est-ce qu' une nation!» [1882], στό *Oeuvres Complètes*. Παρίσι, 1947, τ. I, σ. 903· O. Bauer. «The Concept of the Nation» [1907], στό T. B. Bottomore & P. Goode (ἐπιμ.), *Austro-Marxism*. Ὁξφόρδ, 1978, σ. 102· H. A. L. Fisher. *The Common Weal*. Λονδῖο, 1924, σ. 195· C. J. H. Hayes. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. Νέα Ἰόρκη, 1931, σσ. 164-8· F. Hertz. *Nationality and History in Politics*. Νέα Ἰόρκη, 1950 (2η ἐκδ.), σ. 12· B. C. Shafer. *Faces of Nationalism*. Νέα Ἰόρκη & Λονδῖο, 1972, σσ. 18-20· G. L. Mosse. «Mass Politics and the Political Liturgy of Nationalism», στό E. Kamenka (ἐπιμ.), *Nationalism: The Nature and Evolution of An Idea*. Λονδῖο, 1976, σ. 40· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Ὁξφόρδ, 1986, σσ. 2, 17, 149· καί J. Llobera. «Catalan National Identity: the dialectics of past and present», στό E. Tonkin κ.ἄ. (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*. Λονδῖο & Νέα Ἰόρκη, 1989, σ. 247. Γιά τήν ὁμοίτητα τῶν «δευτερογενῶν» καί τῶν «τριτογενῶν» ἔθνικισμῶν πρός τοὺς «πρωτογενεῖς» ἔθνικισμούς ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο, βλ. P. F. Sugar. «External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism», στό P. F. Sugar & I. J. Lederer (ἐπιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle & Λονδῖο, 1969, σ. 40 καί E. Kedourie. «Introduction», στό E. Kedourie (ἐπιμ.), *Nationalism in Asia and Africa*. Νέα Ἰόρκη & Cleveland, 1970, σ. 53, ἀντίστοιχα. Ἄλλιά πρβλ. H. Kohn. *The Idea of Nationalism*. Νέα Ἰόρκη, 1944, σσ. 329-30, ὅπου ὁ ἰσχυρισμός ὅτι, συγκριτικά, οἱ δευτερογενεῖς καί τριτογενεῖς ἔθνικισμοί ἀποδίδουν μεγαλύτερη ἔμφρασι, στό παρελθόν τοῦ ἔθνους ἀπό ὅ,τι οἱ πρωτογενεῖς ἔθνικισμοί. Τυπικό παράδειγμα τοῦ ἀναλυτικοῦ συνδρόμου πού ταλανίζει τήν ἐνασχόλησι, μέ τά παραγωγικά ἀποτελέσματα τοῦ ἔθνικισμού, προσφέρει τό (κατά τά ἄλλα ἐνδιαφέρον καί πλουσιότατο σέ πληροφοριακό περιεχόμενο) ἔργο τοῦ Ἄντονι Σμιθ. Βλ. ἰδιαίτερα, τό τελευταῖο δημοσίευμα πού συμπερικρίνει τήν εὐριμαθί, ἀλλά θεωρητικῶς χαλρή, αὐτή προσέγγισι, στό A. D. Smith, «Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations». *Nations and Nationalism*, 1, 1(1995), σσ. 3-23.

διεισδύσουν αναλυτικά στο φαινόμενο του εθνικισμού. Αντιθέτως, τό σημείο πού κατά τήν γνώμη μου παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ή ίδια ή διαδικασία τής παραγωγής εθνικών ιστοριών και ή σχεδόν όμοιότητα παρουσία της σέ όλες τίς εκδηλώσεις του εθνικιστικού φαινομένου. Η μεθοδολογική αυτή ιεράρχηση, απορρέει από τήν γενικότερη πεποίθησή μου ότι ή ιστορικο-κοινωνιολογική κατανόηση του εθνικισμού όφείλει νά έρείδεται όχι τόσο στην προσβολή των εκάστοτε δοξασιών του, όσο στην κριτική διερεύνηση των φαινομενικά φυσικών και αυτονόητων δραστηριοτήτων του — οι όποιες και απολήγουν στην διατύπωση ιδεολογικών ισχυρισμών.²

Γιά τό ότι λοιπόν ή εθνικιστική ιδεολογία διαθέτει απερίφραστα παρελθοντικό περιεχόμενο δέν υπάρχει αμφιβολία. "Όσο μικρό κι αν είναι τό έκταμα τής εθνικής ιστορίας, ό εθνικισμός τής παραχωρεί μονίμως δεσπόζουσα θέση στό φάσμα των πολλαπλών και εναλλασσόμενων επιχειρημάτων πού κατά περίπτωση χρησιμοποιεί. Σέ ό,τι μάλιστα αφορά στην πρόσληψη και τήν άφομοίωση αυτών των επιχειρημάτων από τό έσωτερικό του ακροατήριου, τό εθνικό σώμα, ό εθνικισμός αποδίδει τόσο μεγάλη σημασία στην διάχυση και τήν καλλιέργεια των συγκεκριμένων μορφών ιστορικής συνείδησης πού οικοδομεί, ώστε νά έκλαμβάνει οποιαδήποτε έλλειψη στον συγκεκριμένο τομέα ως σοβαρότατο εμπόδιο για τήν υλοποίηση των στόχων του.

Σέ τί όμως όφείλεται αυτή ή έμμονή του εθνικισμού; Τό έρώτημα παραπέμπει κατ' αρχάς στους άφετηριακούς όρους τής εθνικιστικής ιδεολογίας — στον τρόπο, δηλαδή, μέ τον όποιο ό εθνικισμός αντιλαμβάνεται γενικά τήν έννοια του έθνους. Σύμφωνα λοιπόν μέ τίς θεμελιώδεις και διακριτικές αρχές τής συγκεκριμένης ιδεολογίας, τό έθνος είναι μία ξεχωριστή και μοναδική πολιτισμική ομάδαωση, ή όποια, έξ αυτών ακριβώς των λόγων, έχει τό φυσικό, άναφαίρετο και άπαραγραπτο δικαίωμα στην πολιτική αυτοδιάθεση. Ο ειδολογικός αυτός συγκεκρισμός πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και πολιτικού προτάγματος πού διακρίνει τον εθνικισμό από άλλες σύγχρο-

2. Πρβλ. τό συναφές μεθοδολογικό επίχειρημα του E. J. Hobsbawm. «Introduction. Inventing Traditions», στό E. Hobsbawm & T. Ranger (έπιμ.), *The Invention of Tradition*. Καμπριτζ, 1983. σ. 14.

νες ιδεολογίες, σημαίνει πώς η απαίτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας προκύπτει εϋθέως από την αναγνώριση της πολιτισμικής αυτοτέλειας.

Θά ήθελα νά σταθῶ γιά λίγο στήν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς συνεπαγωγῆς. Ἡ ὀλοκληρωμένη πολιτισμική ταυτότητα, ἡ ὁποία συνιστᾶ τήν βασική ἀρχή τοῦ ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ, δέν εἶναι ἔννοια πού μπορεῖ νά μετεωρίζεται χρονικά. Ἐνας κοινός ἐθνικός πολιτισμός συνιστᾶ ὀργανικό σύστημα ἀπό ἀξιακούς κώδικες καί ἐπικοινωνιακές πρακτικές πού ἔχουν ἐγκαθιδρυθεῖ στό χρόνο κατά τρόπο ὥστε νά διακρίνονται ὡς «ξεχωριστές» καί «μοναδικές». Συνεπῶς, ἡ ἀνάδειξη ἑνός ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ δέν συντελεῖται μόνον μέ συγχρονικά ἐπιχειρήματα. Ἀντιθέτως, τό ἔθνος ὡς κεντρικό κατηγορήμα τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ἀποτελεῖ ξεχωριστή καί σημασιολογικά φορτισμένη ὄντοτητα, ἐπειδή θεωρεῖται ὅτι συνιστᾶ προϊόν ἐξ ἴσου ξεχωριστῶν καί σημαντικῶν ἐξελέξεων τοῦ παρελθόντος — κοντολογίς, ἐπειδή θεωρεῖται ὅτι διαθέτει χρονικό βάθος. Ἐπομένως, ἡ «ἀξίωση τῆς μακροβιότητος» εἶναι, γιά τόν ἐθνικισμό, στοιχεῖο πού συνυφαίνεται ἀπολύτως μέ τόν ἀναγκαῖο ὄρο τῆς πολιτισμικῆς ἰδιατερότητας. Διατυπωμένη ἀρνητικά, ἡ ἀρχή αὐτή σημαίνει πώς ἕνα ἔθνος δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει παρά μόνον ἐφ' ὅσον κατορθώνει νά προσάγει μέ πειστικότητα στό παρόν τό δικό του ἀναπαλλοτρίωτο παρελθόν.³

Ἄρα ὁ προσδιορισμός τῆς μοναδικότητος τοῦ ἔθνους ἀπαιτεῖ τήν ἐμπέδωσή του σέ κάποιαν ἐξ ἴσου μοναδική ἱστορική συνέχεια. Γιά τήν ἐθνικιστική ιδεολογία, ἡ προβολή τῆς ἰδιατερότητας τοῦ ἔθνους, ἡ σαφής καί κατά τό δυνατόν πειστική διάκρισή του ἀπό ὁμόλογες ὀντότητες, ἀπό ἄλλα ἔθνη, εἶναι κυρίως ἔργο ἀνάδειξης τῆς ἱστορικῆς του γνησιότητος. Καί αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά ἐκπιγάζει ἀπό μίαν αὐθεντική κληρονομιά, ἀπό μιά ξεχωριστή παράδοση, τῆς ὁποίας ἀποκλειστικός φορέας εἶναι τό ἔθνος. Τό παρελθόν εἶναι συνεπῶς ἐκεῖνο πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἕλι Κεντούρι, προσδίδει στό ἔθνος «ταυτότητα, νόημα καί προοπτική». Ἐδῶ λοιπόν ἔγκειται ἡ πρώτη

3. Γιά τήν «ἀξίωση τῆς μακροβιότητος» τῶν ἐθνῶν, βλ. R. Jay. «Nationalism», στό R. Eceleshall κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Political Ideologies*. Λονδίνο & Νέα Ὑόρκη, 1994 (2η ἐκδ.), σ. 161. Γιά τό ἀπαίτημα τῆς κατάδειξης τῆς μοναδικότητος τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ, βλ. μεταξύ ἄλλων, K. W. Deutsch. *Nationalism and Social Communication*. Καμπριτζ. MA & Λονδίνο, 1966 (2η ἐκδ.), σσ. 37, 87-90.

και κύρια παρακίνηση πίσω από τις (σχεδόν αναγκαστικές) παρελθοντικές μέριμνες και ιστορικές επιδόσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας — παρακίνηση, πρέπει να σημειωθεί, που απορρέει από την ίδια, την δική της λογική.⁴

Αν θεαίως επιχειρούσαμε να αποτιμήσουμε αυτό το διακείμεμα έξω από το έννοιολογικό και αξιακό σύμπαν της εθνικιστικής ιδεολογίας στο οποίο ανήκει, τότε τα προβλήματα δεν θα έλειπαν. Και τούτο, διότι ο εθνικισμός συναρτά την ιδιαιτερότητα μιας πολιτισμικής ομάδωσης του παρόντος με κάποια κληροδοτημένη παράδοση, δίχως να καταγίνεται με τις έγγενεις δυσχέρειες που υποκρύπτονται στην ίδια την πράξη, της κληροδοσίας. Υποθέτει, κατά πρώτον, ότι οι διαδεχόμενες γενεές ενός έθνους έχουν μεταδώσει με σχετική ομοιοτροπία και ισομέρεια τα ίδια, απaráλλακτα «εθνικά» χαρακτηριστικά ή μία στην άλλη. Και ότι, ή κάθε μία για λογαριασμό της, έχει κατορθώσει να προσθέσει στο σωρευτικό κληροδοτήμα του παρόντος την δική της συνεισφορά, ή όποια αποκλείεται να αντιφάσκει ούσιωδώς προς τις υπόλοιπες ή έστω να αποκλίνει αισθητά από τον είδοποιό χαρακτήρα του όλου καταπιστεύματος. Και τούτο, διότι πρόκειται για *fidei cosis* το οποίο γίνεται αντιληπτό όχι μόνον ως ξεχωριστό, αλλά και ως έναιο — όπως έναιο και διαχρονικό θεωρείται και το ιστορικό του υποκείμενο, το έθνος. Υποθέτει, ακόμη, ότι η πράξη, της κληροδοσίας έχει, για το κάθε έθνος, τελεολογικό χαρακτήρα, ότι δηλαδή ήταν ή μόνη δυνατή, ή σχεδόν μοιραία εξέλιξη των πραγμάτων. Και αυτή η αξιωματική προϋπόθεση, μολονότι συνήθως ανομολόγητη, είναι έγγεγραμμένη στην λογική του εθνικισμού. Σε αντίθετη περίπτωση, θα υπήρχαν εθνικιστικές ιδεολογίες, οι οποίες θα ήταν διατεθειμένες να παραδεχθούν πως τα έθνη, εξ ονόματος των οποίων όμιλούν και διατυπώνουν διεκδικήσεις, αποτελούν άπλες απολήξεις ευκαιριακών εξελίξεων, πως δεν είναι τίποτε άλλο παρά προϊόντα τυχαίων ιστορικών ακολουθιών. *Reductio ad absurdum*: στην

4. Βλ. E. Kedourie. «Introduction», *ό.π.*, σ. 62. Βλ. επίσης J. Breuilley. *Nationalism and the State*. Manchester, 1982, σσ. 336-8· D. Lowenthal. «Identity, Heritage, and History», στο J. R. Gillis (έπιμ.), *Commemorations. The Politics of National Identity*. Πρίνστον, N.J., 1994, σσ. 46-7· αλλά και M. Weber. *Economy and Society* [1922], τ. 1. Νέα Υόρκη, 1968, σ.395.

μελέτη τῶν ἰδεολογικῶν συστημάτων, τό ἀδιανόητο εἶναι ἐκεῖνο πού δείχνει τά ὅρια τῆς λογικῆς τους — καί γι' αὐτό, ἡ λογική τῆς συνέχειας πού διατρέχει τό ἐθνικιστικό ἰδεολόγημα περί ἱστορικῆς κληρονομιάς ἀποδεικνύεται κυκλοτερῆς καί αὐτοεπιβεβαιούμενη, πάντοτε ἐντός τῶν κωδίκων τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, χάρι καί μόνον στούς ὁποίους ἀποκτᾶ νόημα.⁵

Ἡ οἶκη προθέσεων δέν σταματᾶ ἐδῶ. Μέ δεδομένο τόν ἰδεολογικό καί πολιτικό φορτισμό τῶν μεριμνῶν του, ὁ ἐθνικισμός δέν εἶναι δυνατόν νά προσεγγίξει τό παρελθόν ἀδιάφορα ἢ ἀπροκατάληπτα, ἀκόμη κι ὅταν κόπτεται γιά τήν ἀξιολογική οὐδετερότητα ἢ τήν ἀκαδημαϊκή ἀριότητα τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἐπιδόσεων. Τό παρελθόν πού ἐνδιαφέρει τήν ἐθνικιστική ἰδεολογία δέν εἶναι τό ὁποιοδήποτε παρελθόν. Εἶναι μόνον ἐκεῖνο πού ἀφορᾶ ἄμεσα στό ἔθνος καί πού μπορεῖ νά ὑποβαστάξει τό ἰδεολόγημα τῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους. Κέντρο λοιπόν τῶν ἱστορικῶν ἐνασχολήσεων τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ βεβαρυμένη ἱστορική παράδοση: τό παρελθόν πού ἐνδιαφέρει τόν ἐθνικισμό εἶναι μόνον τό «σημαντικό» καί «ἀξιοποιήσιμο» παρελθόν, ἐκεῖνο δηλαδή πού μπορεῖ νά ἀνασυρθεῖ, νά ἀνασυσταθεῖ καί νά νοηματοδοτηθεῖ κατά τρόπο πού ὑπηρετεῖ τήν ἐθνικιστική στοχοθεσία καί τό ἰδεολόγημα τῆς συνέχειας τῆς ἐθνικῆς παράδοσης. Ἡ γενική αὐτή ἐπισήμανση ἐπενεργεῖ ἄμεσα στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀφείλουμε νά διακρίνουμε ἐξ ἀρχῆς τά κριτήρια συμπερίληψης καί ἀποκλεισμοῦ διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία συλλαμβάνει τόν ἱστορικό χρόνο.⁶

Ὅπως λοιπόν συμβαίνει μέ ὅλες τίς ἰδεολογίες, ἔτσι καί στήν περίπτωση τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ προσοχή εἶναι ἐπιλεκτικά στραμμένη, σέ ἐκεῖνες τίς ὀψεις τῆς πραγματικότητας καί τῆς ἱστορίας της, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν κατά τρόπο πού προκαταλαμβάνεται ἀπό τίς γενικότερες

5. Πρβλ. E. J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990, σ. 7, ἀλλά καί E. Balibar. «La forme nation. histoire et idéologie», στό E. Balibar & I. Wallerstein. *Race, nation, classe*. Παρίσι, 1988, σσ. 117-8.

6. Γιά τό ἀξιοποιήσιμο ἢ σημαντικό παρελθόν, βλ. J. A. Fishman. *Language and Nationalism*. Rowley, Mass., 1972, σ. 8 καί Γ. Β. Λεονταρίτης, «Ἐθνικισμός καί διεθνισμός, πολιτική ἰδεολογία», στό Δ. Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), *Ἑλληνισμός-Ἑλληνικότητα*. Ἀθήνα, 1983, σ. 29, ἀντίστοιχα.

ιδεολογικές του σκοπεύσεις. Κατά τούτο, ἡ ἀξιοποίησι τοῦ πραγματολογικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴν ἐθνικιστικὴν ἰδεολογία διακρίνεται ἀπὸ σχεδὸν ἀναπόφευκτο ἐκλεκτικισμό, παραχωρῶντας σέ αὐτό τό ὕλικό δικαίωμα λόγου (ἀλλά καί ἐπιβάλλοντας τίς ἀντίστοιχες σιωπές) ἀνάλογα μέ τίς δικές της φροντίδες. Τοῦτο δέν σημαίνει βεβαίως ὅτι τό φάσμα τῶν ἱστοριογραφικῶν πρακτικῶν στίς ὁποῖες κατά περίπτωσι προσφεύγει ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία εἶναι δυνατόν νά προεξοφληθεῖ καθ' ὅλοκληρίαν. Ἡ ἴδια ἐπιφύλαξι ἰσχύει φυσικά καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στά πορίσματα στά ὁποῖα καταλήγει — ὀγλαδῆ, στίς ἐπί μέρους ἐναλλαγές τῶν ἐθνικῶν ἱστοριῶν, οἱ ὁποῖες παράγονται καί ἀναπαράγονται ἀπὸ τόν ἐθνικισμό. Καί ἐδῶ, τό πεδίο τῶν πιθανῶν συμπερασμάτων δέν εἶναι δυνατόν νά προδικαστεῖ. πρᾶγμα πού στήν πράξι σημαίνει πώς ὁ ἐθνικισμός δέν θά ἀψέει ποτέ νά ἐκπλήσσει μέ τὴν εὐρηματικότητα τῶν ἱστορικῶν του ἐπιχειρημάτων.

Ἀπὸ μιά ἀποψη, ὁ ἀναλυτικὸς αὐτός περιορισμὸς ὀφείλεται στήν ἰδιομορφία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐθνικισμοῦ, μέ τὴν πλαστικότητα καί τόν δυναμισμό πού ἐγγενῶς τόν χαρακτηρίζουν. Ἀπορρέει ὅμως καί ἀπὸ τὴν γενικότερη φύσι τοῦ ἐθνικισμοῦ ὡς σύγχρονης ἰδεολογίας, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν ὑλοποίησι μιᾶς κοσμικῆς οὐτοπίας. Ὅλες οἱ σύγχρονες ἰδεολογίες, στό βαθμὸ πού ἀναζητοῦν ἐπιχειρήματα μέ τὰ ὁποῖα νά μπορούν νά καταδεικνύουν τὴν ἀνάγκη, ἀλλά καί τὴν δυνατότητα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, εἶναι σχεδὸν ἀναγκασμένες νά καταφεύγουν στήν ἱστορία. Καί τοῦτο, διότι ἡ ἱστορικὴ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἐκείνη πού ἐπιτρέπει στίς ἰδεολογίες τῆς νεοτερικότητος τὴν πειστικὴν φαντασίωσι, ὅτι ὁ κόσμος δέν ὀφείλει κατ' ἀνάγκην νά συνεχίσει ὡς ἔχει, ὅτι ὁ κόσμος μπορεῖ καί πρέπει νά ἀλλάξει, σύμφωνα βεβαίως μέ τὰ δεοντολογικά τους κελεύσματα. Ἄρα ἡ χρῆσι τοῦ παρελθόντος στήν νεοτερικότητα ἐπιτελεῖ μιᾶ παράδοξι λειτουργία, ἐξασφαλίζοντας τὴν αἴσθησι τῆς συνέχειας σέ συνθῆκες συνεχῶς ρευστότητας. Ἔτσι, ἡ ἱστορία καθίσταται πλέον τό «καταφύγιον» ὅπου διασώζεται ἡ ἰδέα τῆς «ἀθανασίας» σέ μιᾶ κοινωνία πού παραμένει καθ' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κοσμικῆ. Μιά τέτοια ὅμως ἱστορία, μιᾶ ἱστορία πού ὑπάρχει μόνον στόν βαθμὸ πού ὑποβαστάζει ἰδεολογικά ἐπιχειρήματα καί ἄρα πρέπει νά ἕρρισκεται πάντοτε «μέ τό μέρος μας», δέν μπορεῖ παρά νά ὑπόκειται σέ συνεχεῖς ἀναπλάσεις

καί αναπροσαρμογές, ανάλογα μέ τίς ἐκάστοτε ἀνάγκες καί φροντίδες μας — οἱ ὁποῖες, ἀκριβῶς, δέν εἶναι δυνατόν νά προδικαστοῦν.⁷

Ἄπό συγκριτική θεβαίως ἀποψη, ὁ ἐθνικισμός διακρίνεται ἔναντι τῶν ὑπόλοιπων σύγχρονων ἰδεολογιῶν χάρι, στήν ρητῶς δεσπόζουσα θέση στήν ὁποία ἀναγορεύει τήν ἱστορία — χάρι, στήν ὑπέρμετρη ἰδεολογικο-πολιτική σημασία τήν ὁποία ἀποδίδει ἀπερίφραστα στό παρελθόν. Ὡστόσο, ἡ οὐσιαστική του ὁμολογία πρός τίς γενικότερες ἰδεολογικές ζυμώσεις καί τάσεις πού συνοδεύουν τήν νεοτερικότητα δέν πρέπει νά ἀγνοηθεῖ, ὅπως δέν μπορεῖ νά παραβλεφθεῖ καί ἡ παρουσία ἔντονων παρελθοντολογικῶν τάσεων καί στίς ἄλλες ἰδεολογίες τῆς νεοτερικότητας. Ἡ μυθοπλαστική δραστηριότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ συνδέεται μέ τίς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης ἀφηγηματικότητας, ὅπως αὐτές ἀναδύονται στήν σύγχρονη κοινωνία — μέ τήν οἰκοδόμησι, δηλαδή, δημόσιων ἀφηγημάτων, τά ὁποία ὑπερβαίνουν τό μεμονωμένο ἄτομο καί ἀφοροῦν σέ ὑπαρκτά ἢ ἐπίδοξα συλλογικά μορφώματα πού περιστρέφονται γύρω ἀπό κοσμικές ἀφαιρέσεις (ἔθνη, τάξεις, κοινωνίες κ.ο.κ.), παρέχοντας τούς βασικούς παρελθοντικούς ἰστούς γιά τήν ἐσωτερική συνοχή τους στίς συνθήκες τῆς ἀπρόσωπης καί ἀποστασιοποιημένης ἐπικοινωνίας πού ἐπιβάλλεται ἀπό τήν νεοτερικότητα.⁸

Ἔτσι ἐξηγεῖται λοιπόν ἡ ἐπιστροφή στό παρελθόν — χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν σύγχρονων ἰδεολογιῶν καί ἰδιαιτέρως τοῦ ἐθνικισμοῦ. Κατά πρῶτον, πρόκειται γιά δραστηριότητα μέ ἔντονο λειτουργικό περιεχόμενο, ἀφοῦ ἐκφράζει τήν συλλογική ἀναζήτησι, γιά τήν φαντασιακή ἀσφάλεια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ἐξαιτίας τῶν πολλαπλῶν ἀνακατατάξεων πού συντελοῦνται στό παρόν καί ἐμπρός στό φάσμα τοῦ ἀγνωστου μέλλοντος. Ἡ χρησιμοποίησι, τῶν διάφορων εἰκόνων τοῦ παρελθόντος συνιστᾷ αὐτό

7. Ἡ παρομοίωσι, τῆς ἱστορίας μέ καταφύγιο, στό ὅποιο διασώζεται ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας στήν νεοτερική κοινωνία, ἀνήκει στόν A. W. Gouldner. *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὁ.π., σ. 77. Γιά τήν κοινή ὁμολογία ὄλων τῶν σύγχρονων ἰδεολογιῶν ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο, βλ. αὐτόθι, σ. 83.

8. Βλ. M. R. Somers & G. D. Gibson, «Reclaiming the Epistemological 'Other'. Narrative and the Social Constitution of Identity», στό C. Calhoun (ἐπιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*. Ὁξφόρδη & Καμπριτζ, MA, 1994, σσ. 62, 38-39. Πρβλ. E. J. Hobsbawm, «Introduction. Inventing Traditions», ὁ.π., σ. 2.

πού ο Μάρξ είχε γενικῶς χαρακτηρίσει «ιδεολογική διαδικασία ιστορικῆς νεκρομαντείας» καί πού μπορεῖ νά κατανοηθεῖ μόνον ὡς ἀντίδραση στίς σαρωτικῆς ἀνακατατάξεις πού προκαλοῦνται ἀπό τήν ἀποσύνθεση τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Μπροστά στό νέο καί τό ἄγνωστο πού τό μέλλον προοικονίεται, τά κοινωνικά ὑποκείμενα βρίσκουν καταφύγιο στήν ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος καί, ταυτόχρονα, ἀντλοῦν ἀπό αὐτήν τήν ἀνασύνθεση συμπεράσματα γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ παρόντος καί γιά τήν στάση τους ἀπέναντι στό μέλλον. Ἡ διάβρωση καί ἡ κατάλυση τῆς παραδοσιακῆς τάξης τῶν πραγμάτων ἀπαιτοῦν ἐνδυνάμωση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ἀνήκειν σέ νέα συλλογικά σχήματα, πού ὅμως θά ἀναιροῦν, χάρι ἀκριβῶς στό παρελθοντικό τοῦς περιεχόμενο, τήν ἀσάφεια καί τήν ἀβεβαιότητα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς — κοντολογίς, ἀπαιτοῦν τήν οἰκοδόμησι νέων, ἀλλά παλαιοφανῶν ταυτοτήτων, πού θά ὑπερβαίνουν τήν ἀσυνέχεια τοῦ χρόνου. Τό παρελθόν μπορεῖ ἐπομένως νά λειτουργήσῃ ὡς «παραμυθητικό ἀντιστήκωμα» στήν φθορά τοῦ γνωστοῦ, τοῦ δεδομένου καί τοῦ ἀσφαλοῦς. Συνεπῶς, τά πρός τοῦτο κατασκευασμένα ἐνθυμήματα, ἀφηγήματα καί σύμβολα, πού ἀξιοποιοῦν ἤ κατασκευάζουν τήν συλλογική μνήμη ἐμβολιάζοντάς τιν ἐπιλεκτικά μέ συγκεκριμένες ιδεολογικές στοχοθεσίες, δέν μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν παρά μόνον στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης συλλογικῶν ταυτοτήτων στήν σύγχρονη κοινωνία. Ἰπ' αὐτήν τήν ἔννοια, ἡ παρελθοντολογία στήν σύγχρονη κοινωνία ἀναδεικνύεται σέ κατ' ἐξοχήν σύμπτωμα τῶν ραγδαίων μεταβολῶν πού συντελοῦνται στό ἐσωτερικό τῆς.⁹

9. Βλ. A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 174 καί A. Giddens. *The Consequences of Modernity*. Καίμπριτζ, 1990, σ. 105. Γιά τήν ιστορικῆ νεκρομαντεία τῆς ιδεολογίας, βλ. K. Marx. «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte» [1852], στό *Surveys from Exile*. Χάρμοντσγουορθ, 1973, σ. 147. Σχετικά μέ τόν ἐπιλεκτικό ἐμβολιασμό τῆς συλλογικῆς συνείδησης ἀπό τήν ἐθνικιστική ιδεολογία, βλ. J. R. Gillis. «Memory and Identity: The History of a Relationship», στό J. R. Gillis. *Commemorations*, ὁ.π., σ. 3, ἐνῶ γιά τήν συνακόλουθη δημιουργία «τεχνητῆς» ιστορικῆς μνήμης, βλ. Φ. Ἡλιού, *Ἰδεολογικές χρήσεις τοῦ Κορσικισμοῦ στόν 20ό αἰῶνα*, Ἀθήνα, 1989, σ. 18. Τήν φράση «παραμυθητικό ἀντιστήκωμα» δανεῖζομαι ἀπό τόν Δ. Τζόβα, *Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἐθνικοῦ καί τοῦ ιδεολογικοῦ τῆς ἐλληνικότητος στό μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα, 1989, σ. 15.

Όμως ἡ «μυθική λειτουργία» πού τό παρελθόν ἐπιτελεῖ στό ἐσωτερικό μιᾶς σύγχρονης ἰδεολογίας μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀντιληφθοῦμε καί τήν ἰδιοσυστασία αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ παρελθόντος. Ἡ σύλληψη τοῦ παρελθόντος ὡς παρελθόντος εἶναι ἐνδεικτική μιᾶς κοινωνίας σέ μετάβαση, σέ συνεχῆ ἀλλαγῆ. Χαρακτηρίζει, μέ ἄλλα λόγια, μιᾶ κοινωνία πού ἔχει πλέον ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπό τά δεσμά τῆς παράδοσης — μιᾶ κοινωνία πού δέν ζεῖ πλέον μέσα στήν παράδοση, ἀσύνειδα, ἀλλά πού προσπαθεῖ νά ἐπανεῦρει συνειδητά τό χαμένο τῆς παρελθόν. Κοντολογίς, χαρακτηρίζει μιάν ἄλλη, μή παραδοσιακή, σύγχρονη κοινωνία. Αὐτό πού γίνεται ἀντιληπτό ὡς παρελθόν εἶναι φυσικό νά μὴν ὑφίσταται πλέον ὡς κατάστασι, ἢ τρόπος ζωῆς.¹⁰

Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά λογοπαίγνιο, ἀλλά γιά τήν οὐσία τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή καί τήν σύγχρονη κοινωνία, δίχως τήν ὁποία ἡ κριτική ἀνάλυσι τοῦ ἐθνικισμοῦ σέ ἱστορικο-κοινωνιολογικό πλαίσιο εἶναι ἀδύνατη, ἀφοῦ παραμένει ἐγκλωβισμένη στήν ἀξιακή σφαῖρα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμένου τῆς καί τῶν ἰδεολογικῶν του παραγῶγων. Ἡ παράδοσι ὡς ὑπαρκτή καί ζῶσα κατάστασι (ὡς τό πλέον ἀπλό καί φυσικό καθεστῶς κοινωνικῆς ἐπικοινωνίας καί ἀναπαραγωγῆς) καί ὄχι σάν ἐννοια, σάν μνήμη ἢ σάν νοητική εἰκόνα βιώνεται ἀσύνειδα ἀπό τά κοινωνικά ὑποκείμενα. Ἡ παράδοσι θά μπορούσε σχηματικά νά ὀριστεῖ ὅτι εἶναι ἡ ἀπεριόριστη καί ἀυθόρμητη ἐπανάληψι πράξεων, πού νομιμοποιοῦνται καί ἐπικυρώνονται τό ἴδιο ἀυθόρμητα καί φυσικά, ἐπειδή, ἀκριβῶς οὐδέποτε ἔχουν ἀμφισβητηθεῖ. Τοῦτο μάλιστα ἰσχύει παρά τήν τεράστια ποικιλομορφία τῶν παραδοσιακῶν κοινωνιῶν, τό κοινό χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων, ἡ ζῶσα παράδοσι, συνίσταται ἀκριβῶς στήν διά τῆς ἐπαναλήψεως νομιμοποίησι συγκεκριμένων κοινωνικῶν πρακτικῶν. Ὅπως μέ ἀπαράμιλλη οἰκονομία ἔχει συνοψίσει τήν ἰδιοσυστασία τῆς ζωῆς παράδοσης στίς προνεοτερικές κοινωνίες ὁ Μαξ Βέμπερ, «ἐγκυρο εἶναι ἐκεῖνο πού ἀνεκαθεν ἰσχύει».¹¹

10. Γιά τήν μυθική λειτουργία τοῦ παρελθόντος στίς σύγχρονες ἰδεολογίες, βλ. C. Lefort. *The Political Forms of Modern Society*. Καμπριτζ, 1986, σ.124.

11. M. Weber. *Economy and Society*, τ. 1, ὁ.π., σ. 36. Βλ. ἐπίσης, αὐτόθι, σ. 37, ἀλλά καί M. Weber. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Νέα Ἰόρκη, 1976 (ἰδιαίτερα, «Εἰσαγωγή» καί κεφ. 4). Πρῶλ. J. G. A. Pocock. *Politics, Language, and Time*. Λονδόν, 1972.

Ἡ υπέρβαση τῆς παράδοσης (ἢ ἀπέκδυση, ὀηλαδὴ, τοῦ παραδοσιακοῦ χαρακτήρα μιᾶς κοινωνίας) συντελεῖται ὅταν ἀκριβῶς ἡ παράδοση ἀρχιζεῖ νά γίνεται ἀντιληπτή ὡς παράδοση, ὀηλαδὴ ὡς ἱστορική παράδοση. Ἡ παράδοση, ὑπάρχει ὡς κυρίαρχη κατάσταση, μόνον σέ ἐκείνες τίς κοινωνίες στίς ὁποῖες ἐκλαμβάνεται μέ ἀπλό καί ἀσύνειδο τρόπο ὅτι εἶναι ἡ προαιώνια καί ἀδιαφιλονίκητη τάξη πραγμάτων. Ἀλλά ἡ ἀναδρομική συμπύκνωση ἀντιλήψεων καί πράξεων ὡς συστατικῶν τῆς παράδοσης, ἡ ἴδια ὀηλαδὴ ἢ πράξη τῆς ἀνασύστασης τῆς παράδοσης, σημαίνει αὐτόματα πὼς ἡ ζῶσα παράδοση, ἔχει πλέον ἀπωλέσει τὴν ἰσχύ τῆς ὡς ἀποκλειστικό μέτρο νομιμοποιήσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Λογικά λοιπόν, ὅσο παράξενο κι ἂν ἀκούγεται, στίς παραδοσιακές κοινωνίες δέν μπορεί νά γίνεται λόγος γιά παράδοση, — γι' αὐτὴν τὴν τόσο βολική, ἀλλά καί τόσο ρευστὴ ἔννοια. Αὐτό συμβαίνει μόνον στίς σύγχρονες, τίς μὴ παραδοσιακές κοινωνίες, ὅπου ἀκόμη κι ἂν ἡ παράδοση, χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐπικυρώσει τὴν θεμιτὴ, συμβατικὴ ἢ ἀποδεκτὴ κοινωνικὴ συμπεριφορά, δέν παύει νά εἶναι παρά τῆ νοητικῆ ἀναβίωση, ἐνός θηρημαίου κοινωνικοῦ καθεστῶτος. "Ἄν μποροῦσα ἐδῶ νά διαπράξω ἕναν ἱστορικό σολοικισμό παραφράζοντας τὸν Ἄλ Γαζλί μετὰ ἀπὸ μία γλιετία, θά ἔλεγα πὼς δέν ὑπάρχει ἐλπίδα ἐπιστροφῆς σέ μιὰ παραδοσιακὴ πίστη, ἀπὸ τὴν στιγμή πού αὐτὴ ἔχει πάψει νά ὑφίσταται, ἀφοῦ βασικὴ προϋπόθεσι, γιά ὅποιον πιστεύει στὴν παράδοση, εἶναι νά γνωρίζει πὼς πρόκειται γιά παράδοση, ὀηλαδὴ γιά κάτι πού ἔχει πιά χαθεῖ.¹²

σ. 255· S. N. Eisenstadt. «Some Observations on the Dynamics of Traditions». *Comparative Studies in Society and History*, 11, 4(1969), σ. 454· S. N. Eisenstadt. *Tradition, Change, and Modernity*. Νέα Ἰόρκη, 1973, σσ. 9-10, 156· A. W. Gouldner. *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὁ.π., σσ. 25-6· A. Giddens. *Social Theory and Modern Sociology*. Καμπριτζ, 1987, σσ. 143-4· καί A. Giddens. *Beyond Left and Right*. Καμπριτζ, 1994, σσ. 5-6, 83-5, ὅπου καί ἡ παρομοίωσι τῆς γνήσιας παράδοσης μέ «σταθερὸ τοπίο» τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου.

12. Ἡ ἀθροεντικὴ φράσι, παρατίθεται ἀπὸ τὸν E. Kedourie. «Introduction», ὁ.π., σ. 66. Συναφῆς, στὸ πλαίσιο αὐτό, μπορεί νά θεωρηθεῖ καί ἡ ἀντιδιαστολὴ πού ἐπιφέρει ὁ Μάννχαϊμ μεταξὺ «παραδοσιακότητος» καί «συντηρητισμοῦ» — βλ. K. Mannheim. «Conservative Thought», στὸ *Essays in Sociology and Social Psychology*. Νέα Ἰόρκη, 1953, σ. 140. Γιά τίς δυσκολίες στὴν ἐννοιολόγησι τῆς παράδοσης, βλ. R. Firth. «Fiction and Fact in

Μέ τήν αναδρομική ανάπλαση καί χρησιμοποίησή τῆς παράδοσης πού ἔχει πλέον ἐκλείψει, οἱ σύγχρονες ἰδεολογίες προσφεύγουν στήν ἐκμετάλλευση ὄλων ἐκείνων τῶν νέων πολιτισμικῶν καί ἐπικοινωνιακῶν στοιχείων πού ἡ διαδικασία τοῦ κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἐπιφέρει. Τό σημαντικότερο ἀπό αὐτά ἔχει νά κάνει μέ τήν ἴδια τήν πρόσληψη τοῦ χρόνου. Ἡ ἔλευση τῆς νεοτερικότητος καί τῆς κουλτούρας πού τήν συνοδεύει προκαλεῖ βαθιές ποιοτικές ἀλλαγές στήν ἀντίληψη τῶν ὑποκειμένων γιά τόν χρόνο, ἐπειδή ἀκριβῶς ἐπιτρέπει τήν ἀδιαμεσολάβητη ἐπαφή τοῦ ὑποκειμένου μέ αὐτό πού νοεῖται πλέον ὡς παρελθόν. Ἀντιθέτως, ἡ διαμεσολαβημένη παράδοση στίς μή σύγχρονες κοινωνίες, ὅπου ἡ κύρια νόρμα ἐπικοινωνίας δέν εἶχε ἀκόμη ἀποβάλλει τόν ἄμεσο διαπροσωπικό της χαρακτήρα καί τήν κυρίαρχη προφορική της μορφή, συμπεριλάμβανε τά πολιτισμικά προϊόντα τῶν προηγούμενων γενεῶν σέ ἀδιάσπαστο ἀπό χρονολογικές διακρίσεις σύνολο, σέ ζῶσα συλλογική μνήμη.¹³

Ἡ ὑπέρβαση ὅμως τῆς παράδοσης καί ἡ συνακόλουθη γενίκευση τοῦ γραπτοῦ λόγου καί τῆς ἀπρόσωπης ἐν γένει ἐπικοινωνίας ἐπιτρέπουν ὄχι μόνον τήν ἄμεση ἐπαφή μέ τό παρελθόν, ἀλλά καί τόν χρονολογικό προσδιορισμό τῶν συστατικῶν του μερῶν. Πρόκειται γιά ἐξελιξίς πού καταργοῦν

Ethnography», στό E. Tonkin κ.ἄ. (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, ὁ.π., σ. 49. Γιά τόν νεότερο χαρακτήρα τῆς προσφυγῆς σέ νοητικά ἀναδιωμένες, ἀλλά ἐξ ἀνάγκης νεκρές παραδόσεις, βλ. E. Leach, «Tribal Ethnography: past, present, future», στό E. Tonkin κ.ἄ. (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, ὁ.π., σσ. 34-43.

13. Γιά τίς νέες μορφές ἐπικοινωνίας στήν νεοτερική κοινωνία καί τήν συνάρτησή τους μέ τίς σύγχρονες ἰδεολογίες γενικά, βλ., μεταξύ ἄλλων, D. Riesman. «Introduction», στό D. Lerner. *The Passing of Traditional Society*, Νέα Ὑόρκη, 1958, σ. 4· L. W. Doob. *Patriotism and Nationalism*. Ν. Χέιβεν & Λονδίνο, 1964, σσ. 37-53· A. W. Gouldner. *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὁ.π., σσ. 30, 39-42, 80, 95, 105· A. W. Gouldner. *The Future of of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Λονδίνο & Μπέιζινγκστοκ, 1979, σσ. 3-4· A. Giddens. *The Nation-State and Violence*. Καίμπριτζ, 1985, σσ. 85, 209-11· E. J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism*, ὁ.π., 142. Ἡ κοσμογονική ἀλλαγὴ πού συντελεῖται μέ τήν γενίκευση τῆς ἐντυπῆς ἐπικοινωνίας εἶναι, βεβαίως, τό ἀντικείμενο τῆς κλασσικῆς μελέτης τῶν L. Febvre & H.-J. Martin, *The Coming of the Book* [1958], Λονδίνο, 1976, ἰδιαιτέρα, σσ. 195, 260, 281, 289-95, 394. Τέλος, νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ συνάρτησις «ἐγγράμματης κοινωνίας» καί ἐθνικισμοῦ ἔχει ὑπογραμμιστεῖ ἰδιαιτέρα στήν προσέγγισι τοῦ Μπένεντικτ 'Αντερσον' βλ. σχετικῶς, B. Anderson. *Imagined Communities*. Λονδίνο, 1983, σσ. 36-49, 127, 281, 394.

τήν παλαιά κυκλική αίσθησι, τοῦ χρόνου καί ἐπιβάλλον καθολικά τήν γραμμική συνειδήσή του. Ἡ ροή τοῦ χρόνου παύει νά νοεῖται πλέον ὡς ἀε-νάως ἐπαναλαμβανόμενη καί προσλαμβάνει τήν μορφή ἐξελικτικῆς σειρᾶς, δηλαδή μιᾶς ἀδιάλειπτης διαδικασίας ἀλλαγῶν πού ὁδηγοῦν ἀπό τό ἕνα χρονικό σημεῖο στό ἄλλο. Στίς παραδοσιακές κοινωνίες, ἀντιθέτως, ὁ χρόνος ἔτεινε νά μὴν νοεῖται ὡς διαφορά, οὔτε θεβαίως νά προσμετρᾶται σέ ἐπί μέρους χρονικές μονάδες: ἡ προσωρινότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐκφραζόταν ἀπό τήν συγχώνευσή παρελθόντος, παρόντος καί μέλλοντος μέσα στήν ζῶσα παράδοσή. Στήν σύγχρονή, ὅμως κοινωνία, ὁ χρόνος ἀποκτᾶ ξεχωριστή ὑπόστασή, σάν ἔννοια, προσδιορίζεται ποσοτικά καί καθίσταται ἔτσι μετρήσιμος καί συγκρίσιμος. Ἡ διάκρισή παρελθόντος καί παρόντος εἶναι, δί-χως ἀμφιβολία, ἐπιγέννημα καί πρόνομιο τῆς σύγχρονης κοινωνίας.¹⁴

Ἐδῶ βρίσκεται καί ἡ βάση τῆς ἱστορικότητας — μιᾶς ἔννοιας πού ἐπι-τρέπει τήν πολλαπλῆ ἐπαφή, μέ τό παρελθόν, δηλαδή τήν ἀντιλήψη, τήν ἀναδίφηση, τήν μελέτη καί τήν χρησιμοποίησή τοῦ παρελθόντος χρόνου. Ὡστόσο ἡ ἐμφάνισή αὐτῆς τῆς ἔννοιας εἶναι δυνατή μόνον ὅπου οἱ προϋπάρ-χουσες μορφές ἐπικοινωνίας ἔχουν ἤδη, διαβρωθεῖ. Πρόκειται συνεπῶς γιά ἐξέλιξη, πού δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ παρά μόνον μέ τήν ἀνάπτυξη, τῆς νεοτε-

14. Πρβλ. ἐδῶ τό εὔστοχο παράδειγμα τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἡ ἀναπαράστασή τῆς Παρθένου Μαρίας μέ σημειωτικά χαρακτηριστικά ἤ μέ ἐνδυμασίες τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., σύμφωνα μέ τήν σύγχρονή «μουσειακή» λογική, περί ἱστορικῆς ἀκρίβειας, θά ἦταν ἀπολύτως ἀδιανόγη, γιά τοὺς Χριστιανούς τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Καί τοῦτο, ἐπειδή, ἀκριβῶς ὁ μεσαιωνικός νοῦς θά ἦταν ἀδύνατος νά κατανοήσει τήν σύγχρονή, ἀντιλήψη, περί ἱστορίας ὡς μιᾶς ἀτέρμονης ἀκολουθίας αἰτίων καί αἰτιατῶν ἤ ὡς ἐνός ἀσυνεχοῦς μεταξύ παρελθόντος καί παρόντος. B. Anderson. *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 29. Γιά τήν ἀλλαγῆ, τῆς αἰσθησῆς τοῦ χρόνου ἀπό τήν παραδοσιακή, στήν σύγχρονή, κοινωνία. βλ., μεταξύ ἄλλων, P. Nora. «Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire». *Representations*, 26(1989), σσ. 7-16· J. Le Goff. *History and Memory*. Νέα Ἰόρκη, 1992, σσ. 51-90· ἀλλά καί K. Τσουκαλάς, «Παράδοσι, καί ἐκσυγχρονισμός. Μερικά γενικότερα ἐρωτήματα», στό Δ. Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), *Ἑλληνισμός-Ἑλληνικότητα*, ὁ.π., σ. 41. Πρβλ. W. E. Moore. *Man, Time, and Society*. Νέα Ἰόρκη, 1963 καί G. Gurwitsch. *The Spectrum of Social Time*. Dordrecht, 1964. Ἡ ἀλλαγῆ αὐτή, δέν συνιστᾶ θεβαίως ἀπλό πολιτισμικό παράγωγο τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἡ συνειδήσή τοῦ χρόνου (ἡ ἴδια ἡ ἔννοια χρόνος, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν χρησιμο-ποιεῖ τό σύγχρονο κοινωνικό ἵποκεῖμενο) ἐκφράζεται σέ ὅλες τίς πτυχές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπό τήν οἰκονομική παραγωγή, μέχρι τήν πολιτική δράση, καί τήν πολιτισμική ἐκφραση.

ρικής κουλτούρας στην σύγχρονη κοινωνία — μιὰς κουλτούρας, πού ἀνα-
 τρέπει τίς προηγούμενες μορφές τῆς ἄμεσης, προσωπικῆς, προφορικῆς με-
 τάδοσης ἀντιλήψεων καί πρακτικῶν. Ἀλλά ἡ παγίωση τῆς ἔμμεσης, ἐξ ἀ-
 ποστάσεως ἐπικοινωνίας καί ἡ συνακόλουθη γενίκευση τοῦ γραπτοῦ λόγου
 καθιστοῦν, κατά παράδοξο τρόπο, τήν ἐπαφή μέ τό παρελθόν πολύ περισσό-
 τερο ἄμεση ἀπό ὅ,τι ἦταν στην παραδοσιακή κοινωνία. Ἔτσι, ὁ διάλογος
 τοῦ κάθε κοινωνικοῦ ὑποκειμένου μέ τό παρελθόν μπορεῖ πλέον νά διεξάγε-
 ται ἀπευθείας καί χωρίς τήν διαμεσολάβηση ὁποιασδήποτε ὑπερκοσμικῆς
 αὐθεντίας: τό «κείμενο» μπορεῖ, μέ ἄλλα λόγια, «νά παρακάμπτει τον ὁποι-
 οδήποτε φορέα του καί νά ἀπευθύνεται ἀπευθείας στόν παραλήπτη του».¹⁵

Ἀξίζει νά μείνουμε λίγο σέ αὐτό τό σημεῖο. Ἡ ἴδια ἡ ἐλεύθερη προσπέ-
 λαση στό παρελθόν πού τό κείμενο καί ἡ γενικευμένη ἱκανότητα τῆς ἀ-
 νάγκωσῆς του καθιστοῦν δυνατή, σημαίνει τήν ὑπέρβαση τῆς παραδοσιακῆς
 κοινωνίας καί ἀπό μίαν ἄλλη σκοπιά: ὅπως ἔχει ἐπιστημάνει ὁ Πόκοκ, «μιά
 γραπτή παράδοση δέν εἶναι γνήσια παράδοση», δεδομένου ὅτι τό κῶρος τοῦ
 γραπτοῦ λόγου δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν συνήθεια τῆς ἐπανάληψης. Ἡ ἐπαφή
 λοιπόν μέ τήν ἱστορική, τήν ἀνασυσταθεῖσα παράδοση εἶναι ἄμεση, ἐπειδή
 συντελεῖται χωρίς διαμεσολαβήσεις καί αὐθεντίες, ἀπό τό κάθε κοινωνικό
 ὑποκείμενο ξεχωριστά, δίχως νά εἶναι ἐγκλωβισμένη στό πλέγμα τῆς
 παλαιᾶς (δοτῆς καί συλλογικῆς, ἀλλά ἀδιαφιλονίκητης) διαδικασίας ἐπικoi-
 κωνίας. Γιά τόν λόγο ὅμως αὐτόν, ἡ ἐπαφή μέ τήν ἱστορική παράδοση καθι-

15. A. Giddens. *Central Problems in Social Theory*. Λονδόν, 1979, σ. 204. Βλ. ἐπίσης A. Giddens. *Social Theory and Modern Sociology*, ὁ.π., σσ. 89, 94, 100-6, ὅπου ὁ Γκίντενς ἐπι-
 χειρεῖ τήν ἱστορικο-κοινωνιολογική ἀναγωγή τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀπόψεων τοῦ Γκάνταμερ περί
 τῆς αὐτονομίας τοῦ κειμένου. Ἀλλά πρβλ. P. Ricoeur. «Narrative Time», στό W. J. T. Mit-
 cheell (ἐπιμ.), *On Narrative*. Σικάγο, 1981, σσ. 165-86. Γιά τήν ἔννοια τῆς ἱστορικότητας στην
 νεωτερικότητα, βλ. R. Koselleck. *Futures Past*. Κάμπριτζ, Mass. & Λονδόν, 1985, σσ. 3-20.
 Βλ. ἐπίσης A. Giddens. *The Nation-State and Violence*, ὁ.π., σ. 220, ἀλλά καί σ. 212· καί A.
 Giddens. *The Constitution of Society*. Κάμπριτζ, 1984, σ. 374, ὅπου καί ὁ ὀρισμός τῆς ἱστορι-
 κότητας ὡς ἐκείνης τῆς ἀντιλήψης πού ἀντιμετωπίζει τόν παρελθόντα χρόνο σάν ἐνσάρκωση
 ἀλλαγῶν καί προόδου, μέ τήν παρεπόμενη αἴσθησι, ὅτι ἡ γκώση τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ καί προ-
 ὑπόθεσι, γιά τόν ἔλεγχό της. Πρβλ., τέλος, P. Anderson. *Arguments within English Marxism*.
 Λονδόν, 1980, σ. 19.

στὰ τό ἴδιο τό ἀντικείμενό τῆς ἀνοικτό σέ διαφορετικές ἐρμηνεῖες. Ἡ δυνατότητα διαφορετικῶν (ἕως καί ἀντικρουόμενων) τρόπων ἀφομοίωσης, ἀξιολόγησης καί χρησιμοποίησης τῆς ἱστορικῆς παράδοσης σημαίνει, κατ' ἐπέκτασι, ὅτι δέν πρόκειται οὐσιαστικά γιά μία, ἐνιαία, δεδωμένη καί ἀδιαμφισβήτητη παράδοσι, ἀλλά γιά πολλές δυναμικές ἀναπλάσεις τοῦ παρελθόντος. Ἔτσι, στήν σύγχρονη κοινωνία ἡ ζῶσα παράδοσι ἀντικαθίσταται ἀπό πολλές (ἀλληλοσυμπληρούμενες ἢ ἀλληλοσυγκρουόμενες, ἀλλά σίγουρα νεκρές) παραδόσεις. Εἶναι θεβαίως ἐπόμενο ὁ κερματισμός αὐτός νά κατοπτρίζεται στήν χρήσι, τοῦ ἀνακατασκευασμένου ἱστορικοῦ παρελθόντος στό παρόν (μέ ἐκτιμήσεις, συγκρίσεις καί συμπεράσματα) καί στήν προβολή, του στό μέλλον (μέ προσδοκίες, στόχους καί δραματισμούς). Καί ἀντιστρόφως, εἶναι φυσικό ὁποιαδήποτε ἀνάδειξι, ἢ ἀναβίωσι, τῆς χαμένης παράδοσης ἀπό τίς σύγχρονες ἰδεολογίες νά συνεπάγεται τήν καλειδοσκοπική ἀνακατασκευή τῆς. Ἔτσι πιστεύω ὅτι ἐξηγοῦνται οἱ δημιουργικές ἐπεμβάσεις τῶν ἰδεολογιῶν τῆς νεοτερικότητας στό παρελθόν, ἀλλά καί ἡ ἀναλυτική μας ἀδυναμία νά προδικάσουμε τό ἕκαστοτε ἀποτέλεσμά τους.¹⁶

16. Γιά τήν θέση, τοῦ Πόκοκ περί γραπτῆς παράδοσης, βλ. J. G. A. Pocock. *Politics, Language, and Time*, ὅ.π., σσ. 254-5. Γιά τίς ἀπερίοριστες χρήσεις τῆς ἀνακατασκευασμένης παράδοσης ἀπό τίς σύγχρονες ἰδεολογίες, βλ. J. Habermas. *Toward a Rational Society*. Βοστώνη, 1970, σ. 98. Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά υπογραμμιστεῖ ὁ καθοριστικός ρόλος τῆς γενικευμένης παιδείας (μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια) στήν διάχυσι, τῶν σύγχρονων ἰδεολογιῶν γενικά, ἀλλά καί τοῦ ἐθνικισμοῦ εἰδικότερα: ἡ ἐξάπλωσι, τῆς παιδείας εἶναι ὁ καταλύτης γιά τήν προσπέλασι, τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου στήν παράδοσι, μά ταυτόχρονα δηλώνει καί τήν ἐξοδό του ἀπό αὐτήν. Καί, ἀντιστρόφα, τό πιό ἐπίμονο ἐμπόδιο στήν ἐπιτυχία τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀπαιδευσιά, ὁ ἀναλφαβητισμός, ὅπως ἔχει πολλές φορές ἀποδειχθεῖ μέ τά προβλήματα πού ἡ ἀφομοίωσι, τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογημάτων στόν λεγόμενο Τρίτο Κόσμο ἔχει προκαλέσει. Δέν ἐκπλήρσει λοιπόν ἡ συγχρόνισι, παραιοίωσι, τοῦ «πεπαιδευμένου ἔθνους» μέ ἐξοπλισμένη, στρατιά, ἀπό τήν ἐποχή, ἀκόμη, τῶν Λόγων πρὸς τό Γερμανικό Ἔθνος τοῦ Φίχτε: βλ. σχετικῶς, C. Jelavich. «Education and Nation-Building among the South Slavs», στό C. Cholicev κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Nationalrevolutionäre bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*. Βιέννη & Μόναχο, 1992, σ. 47. Ἀλλά δέν χρειάζεται νά πηγαίνουμε τόσο μακριά, ἀφοῦ, τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή, στά 1803, ἀνάλογες εἶναι καί οἱ παρανέσεις τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ, πρὸς τοὺς Σουλῶτες: «Ἡ ἀνδρεία εἶναι βέβαια μέγα δῶρον τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλά πρέπει νά ἴηαι συνωδεμένη, μέ τήν φρόνησι». Ἡ δέ φρόνησις αἰξάνει καί ἐνδυναμοῦται μέ τήν σπουδὴν καί τήν μάθησι, τῶν γραμμάτων. Ὅθεν ἴσο καλόν

Αυτό συνεπῶς πού αντικαθιστᾶ τὴν παλαιὰ παραδοσιακὴ αἴσθησι περὶ χρόνου στὴν ὁποία παρελθόν, παρόν καὶ μέλλον ἦταν συγχωνευμένα σέ ἐνιαία καὶ ἐσωτερικά ἀδιάκριτη ὁμοιοστατικὴ ἀλυσίδα («διαχρονικὴ συγχρονία» τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Μπένεντικτ Ἔντερσον), εἶναι μιὰ καινούργια ἀντίληψη τοῦ χρόνου ὡς ὁμοιογενοῦς καὶ κενοῦ, ὅπου νέα νοήματα μποροῦν νά εἰσαχθοῦν καὶ νά διαταχθοῦν κατὰ τὸ δοκοῦν σέ καινοφανεῖς συνδυασμούς, σέ δημιουργημένες ἱστορίες. Στὴν σύγχρονη αὐτὴ ἀντίληψη, τὰ τρία σκέλη τοῦ χρόνου διακρίνονται μεταξύ τους καὶ ἱεραρχοῦνται, κατὰ τρόπο πού νά μεταμορφώνουν τὴν χρονικὴ σέ λογικὴ ἀκολουθία. Ὁ χρόνος ἐκλαμβάνεται πλέον ὡς ἓνα συνεχές ἀπὸ ἀδιάλειπτα ζεύγματα αἰτιῶν καὶ συνεπειῶν, πού κινοῦνται ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ἐξελικτικὸ στάδιο. Στὴ συνέχεια αὐτὴ, τὸ παρόν ἀναδεικνύεται σέ μιὰ μόνον τέτοια στιγμὴ στὴν ροὴ τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία ἀντιδιαστέλλεται σαφῶς ἀπὸ τοὺς προδρόμους τῆς, ἐπέχοντας ἔτσι θέσι λογικοῦ ἀποτελέσματος σέ μιὰ προοδευτικὴ σειρά ἐξελίξεων πού ἔχουν ὁδηγήσει στὴν ἴδια, ἀλλὰ καὶ πού προλειπνοῦν τὰ μελλοντικά τῆς παρακολοθηήματα.¹⁷

Πρόκειται ὅμως γι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν νέα ἀντίληψη τοῦ χρόνου πού περιέχει καὶ τὴν δυνατότητα τῆς χρησιμοποίησής του, ἀφοῦ ἡ διάκρισι τῶν συστατικῶν του μερῶν (παραελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος) δημι-

καὶ ἀναγκάσιον πρᾶγμα νά κάμετε παντοίους τρόπους, ὅταν λάβετε ὀλίγη ἡσυχίαν, νά φέρετε εἰς τὴν πατρίδα σας κανένα διδάσκαλον, νά διδάσκη τὰ φίλτατά σας τέκνα τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὅταν τῶν Σουλιωτῶν τὰ παλληκάρια μάθωσιν ἀπὸ ποίους προγόνους κατάγονται, μήτε μὲ δόλον, μήτε μὲ δύναμιν κανεὶς δέν θέλει ποτέ τοὺς νικήσει». Ἄδ. Κοραῖς, Ἔπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα, Ἀθήνα, 1965, τ. Β1, σ. 390.

17. Ἡ βαθύτατη διαφορὰ πού χωρίζει τὴν παραδοσιακὴ ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη τοῦ χρόνου δέν μειώνει, θεβαίως, τὸν κοινὸ δεδομένο καὶ ἀπρόσβλητο χαρακτῆρα τους, πού ἀποτυπώνεται στὴν φυσικότητα, μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο αὐτές διαφορετικὲς παραστάσεις θιώνονται καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὰ κοινωνικά ὑποκείμενα στὶς ἀντίστοιχες (προνοσητερικὲς καὶ νεοσητερικὲς) κοινωνίες. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἡ ἐκάστοτε κυρίαρχη ἀντίληψη, γιὰ τὸν χρόνο θά μπορούσε ἴσως νά γίνῃ πληρέστερα κατανοητὴ στὸ πλαίσιο τῆς φαινομενολογικῆς κοινωνιολογίας, ὡς «πρωτογενὴς τυποποίησι», ἡ ὁποία, ὀκνη κοινῆς λογικῆς, ἀνασύρεται ἀσύνηδα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ ὑποκείμενο γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς ἐννοιολογικῆς συνάφειας [Sinnzusammenhang] πού προσδίδει νόημα καὶ συνέχεια στὴν ἐρμηνεία τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου. Βλ. σχετικὰ, A. Schutz. *The Phenomenology of the Social World* [1932], Ἡβενστον. τ. III, 1967, σσ. 74-83, 129-32. Γιὰ τὴν φράσι «διαχρονικὴ συγχρονία», πού ὁ Ἔντερσον δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Βάλτερ Μπένγκαμιν, βλ. B. Anderson. *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 30.

ουργεί τήν ἐντύπωσιν πῶς ἡ γνώσις τῶν ἀρμῶν πού τά συνδέει ἐπιτρέπει τήν συνείδησιν τῶν μηχανισμῶν τῆς ἴδιας τῆς ἀλλαγῆς καί ἄρα τήν ὑποβοήθησιν, ἤ ἀκόμη καί τήν καθοδήγησιν, τῆς. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τό παρελθόν μπορεῖ πλέον νά ἀποτελέσει τήν βάση, γιά τήν ἀνάλυσιν, καί τήν ἀνατροπήν τοῦ παρόντος, ἀφοῦ καί μόνι, ἡ ἐννοιολογική ἀπόσπασίς του ἀπό τό παρελθόν ἐπιτρέπει τήν σύγκρισιν, τήν ἐπέμβασιν, ἀλλά καί τόν σχεδιασμό, τήν κοσμικήν προφητείαν. Ἐς θυμηθῶμε ἐδῶ: ὡς σύστημα ἰδεῶν πού περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν πραγματώσιν, μιᾶς κοσμικῆς οὐτοπίας, ἡ σύγχρονη ἰδεολογία ἐπιχειρεῖ τήν ἐκ νέου καί βάσει σχεδίου ὀργάνωσιν τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων στό μέλλον σύμφωνα μέ τήν ἐπιχειρηματολογία πού ἡ ἴδια προσάγει ἐνώπιον τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου.¹⁸

Καί μόνον αὐτό τό χαρακτηριστικό θά ἀρκοῦσε, θεβαίως, γιά νά καταδείξει τό γεγονός ὅτι ἡ σύγχρονη ἰδεολογία ἀφομοιώνει πλήρως τό «πνεῦμα τῆς νεοτερικότητος», ἀφοῦ οἱ διαπιστώσεις, οἱ περιγραφές καί οἱ ἐξηγήσεις πού παρέχει συνφαίνονται πάντοτε μέ τήν πεποίθησιν, στήν ἰσχύν τῆς «κοινωνικῆς μηχανικῆς» — μέ τήν πίστιν, δηλαδή, στήν δυνατότητα τοῦ ὑποκειμένου νά ἀλλάξει τήν πραγματικότητα πού τό περιβάλλει, ἀφοῦ (λογικά καί χρονικά) τήν ἔχει ἐξηγήσει. Αὐτή ἡ θετικιστική θεβαιότητα, ὅσο αὐτονόητη κι ἂν παρουσιάζεται στήν σύγχρονη κοινωνία, τόσο ἀδιανόητη φαίνεται στήν προνεοτερική κοινωνία καί στά παραδοσιακά συστήματα σκέψης, ὅπου ὁ ἄνθρωπος θεωροῦσε ἑαυτόν ἀντικείμενον μεταφυσικῶν βουλήσεων καί ἐπεμβάσεων. Ἀντιθέτως, ἡ σύγχρονη ἰδεολογία, ὅποια μορφή κι ἂν ἔχει, ἐνσταλάζει στό κοινωνικό ὑποκείμενον ἕνα πρωτοφανές (κατ' ἐξοχήν νεοτερικό, ἂν προτιμᾶμε) αἰσθημα αὐτοπεποίθησιν, ἐπενδύοντάς το, γιά πρώτη φορά, μέ «προμηθεϊκές ἰκανότητες», ἐφόσον τό καθιστᾶ πηγῆς δύναμης — τῆς δύναμης νά πειστεῖ ἀπό τήν ἀνάγκη, τῆς ἀλλαγῆς καί νά συμμετάσχει σέ αὐτήν.¹⁹

18. Βλ. B. Anderson. *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 67· A. Giddens. *The Constitution of Society*, ὁ.π., σ. 474· καί A. Giddens. *The Nation-State and Violence*, ὁ.π., σ. 212.

19. «Οἱ σύγχρονες ἰδεολογίες μας βασίζονται ὅλες, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο, στήν πεποίθησιν, πῶς ἡ ζωῆ, ἐδῶ στήν γῆ, μπορεῖ νά τελειοποιηθεῖ ἀπό τήν ἀνθρώπινη γκώσιν, καί προσπάθεια.» F. M. Watkins. *The Age of Ideology*. Englewood Cliffs. Νέα Γερσέη, 1964, σ.

Πρός τόν σκοπό αυτό, ἡ σύγχρονη ἰδεολογία ἐπιχειρεῖ νά ἀποδείξει τόν εὐκταῖο (καί, πολλές φορές, ἀκόμη καί τόν ἀναπόφευκτο) χαρακτήρα τῆς ἀλλαγῆς πού εὐαγγελίζεται, ὡς φυσική συνέχεια τῶν ὄσων ἔχουν μέχρι τώρα συντελεστεῖ στόν χρόνο. Ὡστόσο, γιά νά σχεδιαστεῖ τό μέλλον, πρέπει προηγουμένως νά ἀνασυσταθεῖ τό παρελθόν κατά τρόπο πού νά ἐπιτρέπει τήν ἀβίαστη, ἐξαγωγή, τοῦ συμπεράσματος ὅτι οἱ ἀλλαγές πού προαναγγέλλονται εἶναι ὄχι μόνον ἐπιθυμητές, ἀλλά καί δυνατές, ἀκόμη καί ἀναπόδραστες. Ἔτσι, τό ὀργανωμένο, τό ἀνασυσταθέν παρελθόν καλεῖται νά στοιχειοθετήσῃ τίς περιγραφές καί τίς ἀναλύσεις τῆς ἰδεολογίας γιά τό παρόν καί νά νομιμοποιήσῃ τίς ἐπαγγελίες τῆς γιά τό μέλλον.

Ἡ ἐμφάνιση λοιπόν τῆς ἔννοιας τῆς ἱστορικότητας εἶναι εὐθέως συνδεδεμένη μέ τήν αἰτιακή, συνάρτηση, τῶν τριῶν σκελῶν τοῦ χρόνου, ἀνάλογα μέ τά μελήματα μέ τά ὁποῖα καταγίνονται κατά περίπτωσι, οἱ σύγχρονες ἰδεολογίες. Σέ ὅ,τι τώρα ἀφορᾷ στά τελευταῖα, δέν πρέπει νά λησμονοῦμε πώς τά βασικά σημεῖα ἀναφορᾶς τῶν σύγχρονων κοσμικῶν ἰδεολογιῶν (Πρόοδος, Ἰσότητα, Ἐπιστήμη, Ἰδιοκτησία, Κέρδος, Οἰκογένεια, Τάξι, Ἔθνος κ.ο.κ.) συνιστοῦν, χωρίς ἀμφιβολία, ἐνδεδεχόμενες ἀφαιρέσεις πού ἀπορρέουν, δίχως μεταφυσική διαμεσολάβησι, ἀπό τήν ρευστή κοινωνική πραγματικότητα καί τόν κυκεῶνα τῶν πρωτόγνωρων προβλημάτων πού αὐτή δημιουργεῖ. Δέν παύουν ὅμως νά ἀποτελοῦν νοητικές κατασκευές τῶν ἀντίστοιχων

2. Γιά τίς «προμηθεϊκές ἰκανότητες» μέ τίς ὁποῖες ἐπενδύεται τό κοινωνικό ὑποκείμενο ἀπό τήν σύγχρονη ἰδεολογία, βλ. A. W. Gouldner. *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὅ.π., σ. 69. Βλ. ἐπίσης, σσ. 56-7. Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ ἐπισήμανσι, στήν κριτική, τῆς κοσμικῆς ἰδεολογίας ἀπό τόν Ἔρικ Φέγκελιν, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ νεωτερικότητα καθιερώνει ἕνα «μεταστατικό τρόπο σκέψης», πού μεταθέτει τόν συνδυασμό γνώσης καί δύναμης ἀπό τήν θεότητα στό φθαρτό ὑποκείμενο, εἰσάγοντας ἔτσι τόν «γνωστικό μετασχησμό» ὡς κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς σύγχρονης ἰδεολογίας. Βλ. σχετικᾶ, E. Voegelin. «The Eclipse of Reality» [1969], στό T. A. Hollweck & P. Caringella (ἐπιμ.), *The Collected Works of Eric Voegelin*, τ. 28, Baton Rouge & Λονδίνο, 1990, σσ. 119 & 143-4, ἀντίστοιχα. Τέλος, γιά τήν συνάρτησι, τῆς ἰδέας τῆς «κοινωνικῆς μηχανικῆς» μέ τήν νεωτερικότητα, βλ. P. Winch. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*, [1958] Λονδίνο, σσ. 66-94· καί R. Keat & J. Urry, *Social Theory as Science*, Λονδίνο & Νέα Ἰόρκη, 1982 (2η ἐκδ.), σσ. 73-95. Γιά τήν σχετικῆ ἀντιδιαστολή μέ τήν παραδοσιακή κοινωνία, βλ. P. Winch. «Understanding a Primitive Society», στό B. Wilson (ἐπιμ.), *Rationality*. Ὁξφόρδη, 1970, σσ. 78-94.

σύγχρονων ιδεολογιῶν, οι οποίες τις αναγορεύουν σε υπέρτατες, σε καθοριστικές αρχές για την εξήγησή και την αλλαγή του κόσμου. Οι κεντρικές αφαιρέσεις των σύγχρονων ιδεολογιῶν καθίστανται έτσι οι βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται οι εξηγήσεις και οι έρμηγείες που παρέχονται, τά πραξολογικά κελύσματα που εκπέμπονται και οι συσπειρωτικές επιδιώξεις που υπηρετούνται κατά περίπτωση.²⁰

Είναι λοιπόν επόμενο πώς τό παιχνίδι μέ τόν χρόνο, στό οποίο μέ τόση συνέπεια και ένθουσιασμό επιδιόδονται οι σύγχρονες ιδεολογίες, θά οργανώνεται κι αυτό μέ βάση τις αντίστοιχες καθοριστικές τους αρχές. Έχω την αίσθησή πώς τό ενδιαφέρον στην συμβατική Ίστορία των Ίδεων, αλλά και στις διάφορες εκδόχες της σύγχρονης Διανοητικής Ίστορίας για τις μυθολογικές ιδιότητες των σύγχρονων ιδεολογιῶν εκτός του έθνικισμού υπήρξε μάλλον πενιχρό και ελάχιστα διαφωτιστικό από αναλυτική άποψη (όπως λ.χ. μέ τις κριτικές ανασκευές ενάντια στις άφελεις άπόπειρες ιστορικών άποκαθάρσεων και ιδιοποιήσεων από μέρος της κρατιστικής εκδοχής της σοσιαλιστικής ιδεολογίας). Η έλλειψη αυτή όν παρατηρείται, εύτυχώς, στην περίπτωση του έθνικισμού, όπου τά παραδείγματα ιστορικών μυθολογικών είναι πάμπολλα, όπως πλουσιότητα, είναι και ή σχετική φιλολογία. Πρόκειται όμως για εύτυχημα που, παρότι όφειλεται στην ιδιαίτερως στενή σχέση που ή έθνικιστική ιδεολογία εγκαθιδρύει μέ τόν παρελθόντα χρόνο, συσκοτίζει τό γεγονός ότι και οι έθνικιστικές ιστοριογραφικές επιδόσεις έμπίπτουν στό ευρύτερο πλαίσιο των άναγκών και των παρεπόμενων πρακτικών της σύγχρονης ιδεολογίας γενικά.

20. Τό ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ιδεολογίας είχε επιστημανθεί τόν περασμένο αιώνα από τόν Λόρδο Άκτον: «Όπου ή ασθένεια είναι περίπλοκη, κανένα συγκεκριμένο φάρμακο όν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες όλων των ανθρώπων. Μόνον ή έλξη, που άσκει μία άφρημένη, ιδέα ή, μία ιδεατή κατάσταση, μπορεί να ενώσει σε κοινή πράξη, τά πλήθη, που άναζητούν μία καθολική, θεραπεία για τά πολλά επίμερους δεινά και ένα γενικό φάρμακο για όλες τις διαφορετικές περιπτώσεις.» J. E. E. Acton. «Nationality» [1862], στό J. N. Figgis & R. V. Lawrence (έπιμ.), *The History of Freedom*. Λονδίνο, 1907, σ. 222. Για μία ενδιαφέρουσα συζήτηση της τάσης των σύγχρονων ιδεολογικών φαινομένων να αποδίδουν προνομιακό ρόλο στην άφαίρεση, έναντι της έμπειρίας, βλ. G. Lipsitz. *Time Passages*. Μινεάπολις, 1990, σ. 14. Πρβλ., τέλος, E. Voegelin. «The Eclipse of Reality», ό.π., σ. 146.

Σέ ὅ,τι πάντως ἀφορᾷ συγκεκριμένα στόν ἐθνικισμό, εἶναι σαφές ὅτι ἡ νεότερη τῆς ἰδιοσυστασίας σέ συνδυασμό μέ τήν παρελθοντική του ρητορεία σημαίνουν πῶς πρόκειται γιά διττή προσπάθεια: ἀφ' ἑνός προσπάθεια νά συνδεθεῖ ἡ συγχευόμενη ἀπό ραγδαῖες ἀνακατατάξεις κοινωνία μέ τό παρελθόν της καί, ἀφ' ἑτέρου, προσπάθεια νά προδιαγραφοῦν οἱ μελλοντικές προοπτικές τῆς ἐξέλιξής της. Παρά τήν ἀντιφατικότητα, τήν ποικιλομορφία καί τήν πλαστικότητα της, ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς πλέον ὀλοκληρωμένες ἀπόπειρες ἀπό τήν πλευρά τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν ὑποκειμένων νά ἀνταποκριθοῦν στήν ἀνάγκη γιά τήν ἐξέυρεση νέων μορφῶν κοινωνικῆς συνοχῆς — δηλαδή, νά κατανοήσουν τήν κοινωνική ἀλλαγὴ καί νά λάβουν θέση ὡς πρός τίς ἀπαιτήσεις της. Ἡ διπλή αὐτή λειτουργία ἐπιτελεῖται ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, πού ἀποτελεῖ τό πρωταρχικό σημεῖο ἀναφορᾶς στήν ἐθνικιστική ἀναζήτηση νέων μηχανισμῶν γιά τόν συντονισμό τῆς κοινωνικῆς παρουσίας καί πράξης.²¹

21. Πρωταρχικό καί κεντρικό, ἀλλά ὄχι δεδομένο: τό ἔθνος συνιστᾷ ὄντως σημεῖο ἀναφορᾶς, ἀλλά καί διαρκές αἰτούμενο τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἀποσαφήνιση, εἶναι ἀναγκαία, ὄχι μόνον γιά νά ἐκτιμηθεῖ ὁ δυναμισμός καί ἡ πλαστικότητα τῶν ἱστορικῶν μερμῶν τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, ἀλλά καί γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἀναλυτική παγίδα στήν ὁποία συχνά πέφτουν οἱ μελέτες τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀναζητώντας κάποιον οὐσιαστικό ὄρισμό τῶν ἑνωτικῶν ἔθνος καί ἐθνικισμός — ἀναζήτηση, πού ἀναπόφευκτα ἐγκλιεῖται στό μᾶλλον παραπλανητικό δίλημμα ἀνάμεσα στήν ἐθνογένεση καί τήν ἐθνογένεση. Ἡ πρώτη, στάση, ἀναπαράγει τίς ἰδεοληψίες τοῦ ἴδιου τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐνῶ ἡ δεύτερη, συχνά καταλήγει σέ ἀπολύτως «κονστροκτιβιστικές» προσεγγίσεις τοῦ φαινομένου, ἀδυνατώντας νά ἀντιληφθεῖ τήν «φυσικότητα» μέ τήν ὁποία οἱ ἐθνικές ταυτότητες καί οἱ παρελθοντικές συναρτήσεις τους διαχέονται καί γίνονται ἀποδεκτές. Ὅμως ὁ ἐθνικισμός συνιστᾷ δυναμικό φαινόμενο, πού ἀναπτύσσεται σέ μιά κατ' ἐξοχήν δυναμική κοινωνία. Κατά τοῦτο, ἡ ἀναλύσις του ὀφείλει νά ἀπερλωθῆται ἀπό τά στατικά καί οὐσιαστικά ζεύγηματα ἐντός τῶν ὁποίων συνήθως τελεῖ καί νά προσανατολιστεῖ στήν ἀντιμετώπισή του ὡς μιάς ἀδιάλειπτης ἀναζήτησης οὐτοπικῶν ταυτοτήτων, ὡς συνεχούς παραγωγῆς συνειδήσεων καί συμπεριφορῶν. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, ἡ προσέγγιση πού ὑπαινίσσεται ἐδῶ προσομοιάζει τήν ἱστορικο-κοινωνιολογική προσέγγιση τῆς ταξικότητας ἀπό τόν Ε. Π. Τόμσον. Βλ. σχετικῶς, Ε. Ρ. Thompson. *The Making of the English Working Class*, Λονδίνο, 1980 (3η ἐκδ.), ἰδιαίτερα, σσ. 8-9 καί Ε. Ρ. Thompson. «Peculiarities of the English», στό R. Miliband & J. Saville (ἐπιμ.), *The Socialist Register*, Λονδίνο, 1965, σ. 357. Γιά ἀνάλογα συμπεράσματα (ἀλλά μέ διαφορετική ἀπό τήν δική μου ἐπιχειρηματολογία), βλ. Ε. Weber. *Peasants into Frenchmen*, Στάνφορντ, 1976, σ. 493. Μ. Chapman, Μ. McDonald & Ε. Tonkin. «Introduction», στό Ε. Tonkin κ.ά. (ἐπιμ.),

Ἡ ἐγκαθίδρυσις καὶ ἡ προβολή, συγκεκριμένων ἀξιών, ρόλων καὶ κωδίκων συμπεριφορᾶς πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους, ἔχουν ὡς κύριο σκοπὸ νὰ γεφυρώνουν τὸ παλαιὸ μὲ τὸ νέο καὶ τὸ γενικὸ μὲ τὸ εἰδικό, νὰ τὰ συνθέτουν σέ καινούργια ἀντίληψη καὶ στάση, πρὸς τὴν ζωὴ, σέ ἰδεολογία ἰκανὴ νὰ διαμορφώνει καὶ νὰ ὑποστηρίζει τὴν καινοφανῆ, ρέουσα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄγνωστη, κοινωνικὴ, πραγματικότητά. Μὲ τὴν πολλαπλῆ ἐπεξεργασία τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους, ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία προωθεῖ τὴν ἰδέα (καὶ τὴν συνακόλουθη, πρακτικὴ) ἐνός νέου κοινοτικοῦ ἰδεώδους, μιᾶς ἀδελφότητος ἀτόμων, πού, μὲ σταθερὰ ἐρείσματα στὸ παρελθόν, θά ἀποτελεῖ τὴν βάση γιὰ τὸν μελλοντικὸ διακανονισμό τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων. Αὐτὴ ὅμως ἡ προβολὴ τῆς πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας σέ πολιτικὸ πρόταγμα συντελεῖται μὲ ἱστορικὴ ἐπιχειρηματολογία: τὸ ἔθνος οἰκοδομεῖται στὸ παρελθόν, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὸ μέλλον. Παρουσιάζεται, δηλαδὴ, ὡς ἡ οἰονεὶ ὑπαρκτὴ λύσις, πού προσφέρεται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ κοινωνία καὶ στοχεύει στὴν ὑπέρβασιν τῶν προβλημάτων τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Τὸ ἔθνος συνιστᾷ τὴν νέα κοινότητα πού ἡ κατάλυσις τῆς παραδοσιακῆς τάξεως πραγμάτων ἐπιβάλλει καὶ ὁ διττός αὐτός προσδιορισμὸς ὑποδηλώνει τὴν σύνθετη ἐδραίωσις, τοῦ ἔθνους στὸν χρόνο (νέα: μέλλον, κοινότητα: παρελθόν).²²

Συνεπῶς, ἡ ἐμφάνισις καὶ ἡ ἀπήχησις τοῦ φαινομένου τοῦ ἐθνικισμοῦ τοὺς τελευταίους αἰῶνες δὲν μποροῦν νὰ γίνουν κατανοητὲς δίχως ἀναφορὰ στίς πολὺμορφες ἐπιπτώσεις καὶ τὰ ποικίλα προβλήματα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς

History and Ethnicity, ὁ.π., σ. 9· W. Connor. *Ethnonationalism*. Πρίνστον. NJ, 1994, σ. 219· καὶ C. Calhoun. «Nationalism and Civil Society», στὸ C. Calhoun (ἐπιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, ὁ.π., σ. 314, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὸν ἐργλωτισμὸ τῆς ἀνάλυσης σέ πλαστὰ διλήμματα, προτείνοντας μιὰ δυναμικὴ καὶ σχεσιακὴ, à la Βίτγκενσταϊν, προσέγγισις τοῦ ἐθνικισμοῦ.

22. Πρὸς. S. N. Eisenstadt. *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs. Νέα Ἰερσέη, 1966, σ. 15· L. Binder. «Ideology and Political Development», στὸ M. Weiner (ἐπιμ.), *Modernization: The Dynamics of Growth*. Νέα Ἰόρκη, 1966, σσ. 197-8· E. Kamenka. «Political Nationalism — The Evolution of the Idea», στὸ E. Kamenka (ἐπιμ.), *Nationalism*, ὁ.π., σ. 19· καὶ R. Debray. «Marxism and the National Question». *New Left Review*, 105(1977), σσ. 27-8.

διαδικασίας. Αυτόνομο είναι πώς οι παράμετροι αυτές υπεισέρχονται και στις ανασυστάσεις, τις μεταπλάσεις και τις ιδιοποιήσεις του παρελθόντος στις όποιες ο εθνικισμός προσφεύγει. Ο βασικός λόγος έγκειται στο ότι ο εκσυγχρονισμός προκαλεί την απόσπαση του ατόμου από τους δεσμούς ασφάλειας της παραδοσιακής κοινότητας. Η εξέλιξη αυτή αναγκάζει το άτομο να αναζητήσει κάποια νέα συλλογικότητα μέσα στην οποία να μπορεί να ένταχθεί και μέσω της οποίας να μπορεί να όρισει την κοινωνική του παρουσία. Μέ αυτήν την έννοια, το έθνος αποτελεί όντως ισχυρό πόλο έλξης, επειδή ακριβώς συνιστά εκείνη την σύγχρονη αφαιρεση που προτείνει ένα νέο κοινοτικό ιδεώδες, τό όποιο απαλείφει τις αντιθέσεις, ενόσω όμως αναπαράγει την αίσθηση της συνέχειας με την παραδοσιακή τάξη των πραγμάτων.

Η επίκληση λοιπόν του παρελθόντος δεν θά πρέπει να θεωρηθεί διάθεση φυγής από την πραγματικότητα. Εάν επρόκειτο για φυγή, τότε ή εθνικιστική ιδεολογία θά ισοδυναμούσε με άκριτη αποδοχή του παρόντος και θά οδηγούσε σε κοινωνική αδράνεια. Παρόμοια όμως έρμηνεία της σημασίας που ο παρελθοντικός λόγος έχει στον εθνικισμό θά αγνοούσε την στενή συνάρτηση ανάμεσα στην εικόνα που τό κοινωνικό υποκείμενο έχει για την πραγματικότητα αφ' ενός και στην έλλογη και συνειδητή καθοδήγηση των κοινωνικών του πράξεων αφ' έτέρου. Η επιστροφή στο παρελθόν μπορεί, από την μιά πλευρά, να αποτελεί καταφύγιο, είναι όμως, ταυτόχρονα, και έφαλτήριο για δράση. Λειτουργεί, με άλλα λόγια, σαν οδηγός στην εξέγηση του παρόντος και στην ενεργητική στάση απέναντι στο μέλλον. Επομένως, ή αποκατάσταση της αίσθησης μιās οίονει άδιατάρακτης συνέχειας δεν σημαίνει απάθεια ή αδράνεια. Η στροφή προς τό παρελθόν και ή συνακόλουθη ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας του έθνους ενισχύουν την αίσθηση ότι τό σύγχρονο κοινωνικό υποκείμενο έχει θέση στην πορεία του χρόνου. Η αίσθηση αυτή μπορεί κάλλιστα να επιβάλλει πρότυπα καθ' όλα ενεργητικής συμπεριφοράς: ιδεολογήματα όπως εκείνα του ιστορικού καθήκοντος ή του ιστορικού χρέους αποδεικνύουν αυτήν ακριβώς την ενεργητική διάθεση που απορρέει από την αναφορά στο παρελθόν.

Άρα ή λειτουργία του παρελθόντος στην εθνικιστική ιδεολογία έχει όντως άμεσο, πρακτικό και δυναμικό χαρακτήρα. Αφ' ενός δημιουργεί και

εξασφαλίζει νέες αλήθειες, πού όμως συχνά καταλήγουν να θεωρούνται δεδομένες, αδιαφιλονίκητες και αυτονόητες, επειδή, σε μεγάλο βαθμό, κατορθώνουν να εξορκίζουν την αβεβαιότητα του παρόντος και του μέλλοντος. Άφ' ετέρου, η μυθική λειτουργία του παρελθόντος μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για δράση, παρέχοντας έρμηνείες για τό παρόν, προφητείες για τό μέλλον και, κυρίως, κώδικες συμπεριφοράς. Ο έθνικισμός παντρεύει συνεχώς τούς χρόνους, συγχωνεύοντας την νοσταλγία μέ την ουτοπία. Πρόκειται όμως για συζεύξεις, στις οποίες τό δραματουργικό και τό παραμυθητικό στοιχείο διαπλέκονται αναπόσπαστα μέ την διδασχά και την παρακίνηση, σε δράση. Γι' αυτό ακριβώς έχουμε να κάνουμε μέ πραγματική ιδεολογία τής πράξης.²³

Πολλοί είναι λοιπόν οι λόγοι πού συντρέχουν ώστε τό έθνος, ως κεντρική έννοια τής έθνικιστικής ιδεολογίας, να εδράζεται σε παρελθοντική βάση. Συνεπώς δέν θά πρέπει διόλου να εκπλήρσει ότι ο έθνικισμός προσφεύγει στην ανάπλαση τής ιστορίας μιας ξεχωριστής πολιτισμικής (και, όπου αυτό είναι δυνατόν, και πολιτικής) παράδοσης, αναλώνοντας σιμαντική ενέργεια γι' αυτόν τόν σκοπό. Όπως επίσης δέν θά έπρεπε να εκπλήρσει πώς, ακόμη κι όταν η ανασκάλευση του παρελθόντος δέν αποδίδει άμεσους καρπούς, η έθνικιστική ιδεολογία δέν διατάζει να καταφεύγει στην εφεύρεση ή, συχνότερα, στην προσάρτηση και την ιδιοποίηση ψηγμαμάτων του παρελθόντος, για να σφραγίσει λογικά ή χρονολογικά κενά στην απόδειξη τής συνέχειας του παρελθόντος μέ τό παρόν. Μόνον έτσι άλλωστε είναι δυνατόν να παρασχεθεί τό απαιτούμενο κατά περίπτωση χρονικό βάθος στην ανάδειξη τής έθνικης ιδιαιτερότητας. Δίχως την ιστορική τεκμηρίωση τής μοναδικότητας του έθνους, υπονομεύεται η αξιοπιστία του έθνικισμού σε σχέση μέ άλλους έθνικισμούς, αλλά διακυβεύεται και η απήχησή του στο ίδιο τό έθνικό σώμα προς τό οποίο κυρίως απευθύνεται. Φυσικά, οι μέθοδοι και τά κριτήρια πού χρησιμοποιούνται σε αυτήν την διαδικασία ποικίλλουν, αλλά αξίζει να σταθώ εδώ στην λειτουρ-

23. Για την άμεσότητα του παρελθοντικού λόγου στον έθνικισμό, βλ. J. A. Fishman, *Language and Nationalism*, ό.π., σ. 9.

γικότητα του παρελθόντος στο έσωτερικό της εθνικιστικής ιδεολογίας, διερευνώντας τον συσχετισμό που επιχειρείται ανάμεσα στα τρία χρονικά μέρη της έννοιας έθνος (στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον).

Κατά πρώτον, το ανακατασκευασμένο παρελθόν επιτελεί διάφορες επί μέρους λειτουργίες: ορίζει την έννοια του έθνους στον χρόνο, παρέχει μέτρο σύγκρισης ανάμεσα στην τωρινή κατάσταση του έθνους και το αναπλασμένο παλαιό του μεγαλείο, προβάλλει το μεγαλείο του παρελθόντος στο μέλλον κ.ο.κ. Οί λειτουργίες αυτές φανερώνουν πώς ή εικόνα του παρελθόντος, που ο εθνικισμός δημιουργεί, προσπαθεί να υπάρξει στο παρόν και να προβληθεί στο μέλλον. Μέ άλλα λόγια, ο παρελθοντικός λόγος καθορίζει την έρμηνεία του παρόντος και προδιαγράφει την έλευση του μέλλοντος. Η ανάπλαση και ή εξιδανίκευση του εθνικού παρελθόντος είναι συνεπώς δύο από τις πλέον σημαντικές πτυχές της επεξεργασίας της έννοιας του έθνους από τον εθνικισμό, ενώ σαφής είναι και ο ρόλος τους στην παρακίνηση του εθνικού σώματος σέ δράση.

Η αναζήτηση του κοινοτικού ιδεώδους στο παρελθόν αποκαλύπτει συνάμα την κοινωνική διάσταση της εθνικιστικής ιδεολογίας. Οί επεξεργασίες της έννοιας του έθνους (ανακάλυψη στο παρελθόν, χρήση στο παρόν, προβολή στο μέλλον) υποδεικνύουν σαφώς την συσπειρωτική, την ένωτική λειτουργία του εθνικισμού. Η εθνικιστική ιδεολογία προβάλλει την εικόνα της εθνικής κοινότητας, που θεωρείται ότι έχει βαθιά έρεισματα στο παρελθόν, ως κύριο σημείο αναφοράς για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος και ως βάση για τον σχεδιασμό του μέλλοντος. "Έτσι εξηγείται ένα από τά λιγιστά κοινά γνωρίσματα όλων ανεξαιρέτως των εθνικισμών — οί αδιάλειπτες ιστοριογραφικές τούς δραστηριότητες. Καί, κατ' επέκταση, έτσι διακρίνεται ή στενή (άλλά συχνότατα άνομολόγητη, αν όχι ασύνειδη) συνάρτηση ανάμεσα στην έπιτυχία της εθνικιστικής ιδεολογίας άφ' ενός και την ανάπτυξη της ιστορικής έπιστήμης άφ' έτέρου κατά τά τελευταία τριακόσια χρόνια. "Αν όμως ή σύγχρονη Κλειώ έχει όντως γεννήσει (καί συνεχίζει νά γεννά) φορείς της 'Εθνικής 'Ιδέας, τότε τά προβλήματα που θέτει προς διερεύνηση ή ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου δέν περιορίζονται μόνον στην παρουσία της ιστορίας στον εθνικισμό, αλλά

και στις εθνικιστικές ἀγκυλώσεις πού ἴσως συνοδεύουν τὴν ἴδια τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης στὴν νεωτερικότητα.²⁴

Ὡστόσο, τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἐρώτημα υπερβαίνει τίς στοχεύσεις τῆς ἀνάλυσης πού ἐπιχειρῶ ἐδῶ και πού περιορίζεται στὴν διερεύνηση τῆς τόσο «στενῆς», ἀλλὰ και τόσο «διφορούμενης» σχέσης τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑνός μόνον ἑταίρου. Ἐκεῖνο λοιπὸν πού πρωτίστως ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ὀργανικὴ παρουσία τῆς ἰδέας τῆς ἱστορικῆς συνέχειας στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου και οἱ μορφές τίς ὁποῖες προσλαμβάνει. Καί σέ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν συνάφεια, εἶναι σαφές ὅτι οἱ χρήσεις τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸν ἐθνικισμό ἀποκαλύπτουν τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐνοποιητικὴ ἐπιδιώξή του: ἡ διάκριση, ἀνάμεσα στις τρεῖς στιγμές τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους ἐξυπηρετεῖ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀπώτερης συγχώνευσής τους, σκοπεύει στὴν τελικὴ ἄρση τῆς χρονικῆς διαίρεσης και στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Πράγματι λοιπὸν, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὁ χρόνος τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας εἶναι, κατ' οὐσίαν, χρόνος ὁμοιογενῆς και κενός. Τὸ ἰδεολόγημα και τὸ αἰτούμενο τῆς συνέχειας ταλανίζει ὅλους ἀνεξαίρετως τοὺς ἐθνικισμούς, ἀφοῦ, ὅσο μακριά ἢ κοντὰ στὸν χρόνο κι ἂν τοποθετοῦν τὴν ἐμφάνιση τῶν οἰκείων ἔθνῶν, δὲν παύουν νὰ τὰ θεωροῦν ὄντότητες οὐσιαστικὰ ἀ-κίνητες και ἀ-ιστορικές, σχεδὸν ὑπερβατικές. Ἡ ἰδέα τῆς *France eternelle* δὲν εἶναι μόνον μιὰ μεταφορὰ τῆς ρομαντικῆς και ἐθνικῶς ἐμφορούμενης γαλλικῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀλλὰ ἀπαντᾶται μέ διαφορετικὰ ὀνόματα σέ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐθνικισμούς ἀνά τὴν ὑφῆλιο. Ἐν κατακλείδι, οἱ τρεῖς χρονικὲς ὀψεις τοῦ ἔθνους στοχεύουν οὐσιαστικὰ στὴν ὑπογράμμιση τοῦ ἀδιαίρετου τριαδικοῦ χαρακτήρα τῆς ἔννοιας: αὐτὸ πού τὸ ἔθνος ἦταν μπορεῖ νὰ μὴν φαίνεται ἀπόλυτα ταυτισμένο μέ αὐτὸ πού εἶναι,

24. Βλ. B. C. Shafer. *Faces of Nationalism*, ὁ.π., σ. 199. Γιά τὴν συσπειρωτικὴ διάσταση τῆς διαπλοκῆς μνήμης και ταυτότητας στὸν ἐθνικισμό, βλ. J. R. Gillis. «Memory and Identity. The History of a Relationship». ὁ.π., σ. 9. Βλ. ἐπίσης τίς δύο σχετικὲς μελέτες πού ξεχωρίζουν στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία περὶ ἐθνικισμοῦ: Π. Κιτρομηλίδης. «"Νοερές κοινότητες" και οἱ ἀπαρχές τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στὰ Βαλκάνια» [1989], στὸ Θ. Βερέμης (ἐπιμ.). *Ἐθνικὴ ταυτότητα και ἐθνικισμός στὴ νεότερη Ἑλλάδα*. Ἀθήνα. 1997· και Α. Λιάκος, «Πρὸς ἐπισκευὴν ὀλομελείας και ἐνότητος: Ἡ ὁμηρικὴ τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου», στὸ *Ἐπιστημονικὴ συνάντηση στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*. Ἀθήνα. 1994.

ἀλλά ὁ ἔθνικισμός ἀγωνίζεται νά ἀποδείξει τήν συγγενείά τους καί νά ἐξασφαλίσει τήν ἐνότητά τους μέ αὐτό πού θά εἶναι.²⁵

Ἀπό ἱστορικο-κοινωνιολογική λοιπόν σκοπιά, ὁ ἔθνικισμός ἐμφανίζεται σάν μιὰ σύνθετη προσπάθεια νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στό παρελθόν (δηλαδή τήν διαταραγμένη ἤ σέ ἀποσύνθετη, παραδοσιακή κοινωνία, τήν παρελθούσα *Gemeinschaft*) καί στό παρόν-μέλλον (δηλαδή τήν ἐν ἐξελίξει καί ἄγνωστη στήν ἔκθεσή της πραγματικότητα ἐνός ἐντελῶς νέου τύπου κοινωνικῆς ὀργάνωσης, μιᾶς *Gesellschaft* πού ἔχει ἀρχίσει νά προδιαγράφεται). Ὁ τρίπτυχος, ἀλλά συνεχής, ἀδιάλειπτος καί ὁμοιογενής χρόνος τοῦ ἔθνους εἶναι, συνεπῶς, χρόνος-ἀντιστάθμισμα στήν σύμφυτη πρός τήν σύγχρονη κοινωνία ἀσυνέχεια, ρευστότητα καί ἀβεβαιότητα — στήν ἀνασφάλεια πού ἡ παρέλευση τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας δημιουργεῖ στό κοινωνικό ὑποκείμενο. Ἡ παραμυθητική αὐτή λειτουργία τοῦ ἔθνικου χρόνου (ἂν μπορούσαμε νά τόν ὀνομάσουμε ἔτσι) ἐγκριεται στήν ὑπό συνεχῆ διακύβευση ἀπόπειρά του νά ἐνοποιεῖ καί νά συγκαλύπτει τοὺς πολλοὺς καί ἀντιφατικούς ἐπὶ μέρους χρόνους πού καθορίζουν τίς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, οἱ ὁποῖες καλοῦνται νά μετᾶσχουν στό ἔθνος. Μέ αὐτήν τήν ὀπτική μπορούμε, πιστεύω, νά διακρίνομε τήν ἰδιοσυστασία τῆς ἔθνι-

25. Ἐς θυμηθῶμε ἐδῶ τόν Κοραῖ, σέ μιάν ἐπιστολή του πρὸς τόν Σαρτόν ντέ λα Ροσέ, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. «Τὸ ἔθνος ἀντιρῖζει, γιὰ πρώτη φορά, τὸ εἰδεχθὲς φάσμα τῆς ἀγκυρίας του καί τρέμει, καθὼς φέρει τὸ βλέμμα τοῦ πόνου στήν ἀπέραντη, ἀπόστασι, πού τὸ χωρίζει ἀπὸ τήν δόξα τῶν προγόνων του. Ὡστόσο, ἡ ὀδυνῆ, αὐτὴ ἀνακάλυψη, δὲν ρίχνει τοὺς Ἕλληνας σέ ἀπόγνωσι; Καταγόμαστε ἀπὸ Ἕλληνας, λένε σιωπηρὰ πρὸς ἑαυτοὺς τους, πρέπει νά προσπαθήσομε νά ξαναγίνομε ἄξιοι αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος ἢ νά μὴν τὸ φέρομε πιά». A. Coray. *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochelle (1790-1796)*, Παρίσι, 1877, σ. 486. Πρὸς τήν ἀνάλογη ρητορεία τοῦ ἀκύννημου Ἰρανοῦ λογίου, μέ τήν ὁποία ἐπιχειρεῖται ἡ νομιμοποίηση, τῶν ἀρχαιοπρεπῶν ἀξιώσεων τῆς δυναστείας τῶν Παγλεβί μετὰ τὸ 1925, ὅπως τήν παραθέτει ὁ E. Kedourie. «Introduction», ὁ.π., σ. 53, «Οἱ Ἴρανοὶ δὲν λησιμονοῦν πῶς εἶναι οἱ ἀπόγονοι τῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπακούοντας στίς διαταγές τῶν Μεγάλων Βασιλέων ὅπως ὁ Ξέρξης, ἔστησαν τὰ λάβαρα τῆς νίκης ἔξω ἀπὸ τίς πύλες τῆς Ἀθήνας, τῆς πρωτεύουσας τῆς Ἑλλάδας.... Εἴμαστε ἀπόγονοι τῶν στρατιωτῶν πού κινήγησαν βασιλεῖς καί αὐτοκράτορες, πετώντας τους στήν σκόνη, μπρὸς στὰ πόδια τοῦ δικοῦ τους Βασιλέα τῶν Βασιλέων.» Γιὰ τήν «στενὴ, ἀλλὰ ἀφοροῦμενη» σχέση ἔθνικισμοῦ καί ἱστορίας, βλ. C. Calhoun. «Nationalism and Civil Society...», ὁ.π., MA, 1994, σ. 313. Γιὰ τήν ἰδέα τῆς *France éternelle*, βλ. J. Llobera. «Catalan National Identity: the dialectics of past and present», ὁ.π., σ. 247.

κιστικῆς ιδεολογίας, ὄντας ἔτσι σέ θέση ἀφ' ἑνός νά κατανοήσουμε τήν σύγχρονη ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου καί ἀφ' ἑτέρου νά παρακολουθήσουμε τήν παράλληλη, πρὸς τήν ἐκσυγχρονιστική διαδικασία πορεία του.²⁶

Σέ αὐτά τὰ δύο σημεῖα ἔγκριται καί ἡ βασική διαφορά τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ἀπὸ τὴν θρησκεία, ἡ ὁποία ἐν πολλοῖς ἐπιτελεῖ ἀνάλογες ἐνοποιητικές λειτουργίες. Ὅσο ὅμως σημαντική κι ἂν εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο φαινομένων ὡς πρὸς τὴν κοινωνική συνοχή πού προάγουν, δέν θά πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ σάν συνταύτιση ἢ σάν ὑπαγωγή τοῦ ἑνός στό ἄλλο, ἀπαλείφοντας ἔτσι τὴν βαθύτατη ἱστορική τους ἀνομοιογένεια. Βεβαίως, ἡ παρομοίωση τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ «κοσμική θρησκεία», μέ «πολιτική θρησκεία» ἢ μέ «θρησκεία τῆς νεωτερικότητας» ἀπαντᾶται συχνά στή σχετική φιλολογία, ἀδιάφορα ἀπὸ τίς ἐπὶ μέρους θεωρητικές ἀφετηρίες ἢ καταλήξεις. Παρόμοιοι χαρακτηρισμοὶ ἔχουν σημαντική ἀναλυτική ἀξία, μόνον ὅταν δέν παραγνωρίζουν τὸ γεγονός ὅτι, ὡς σύγχρονη ιδεολογία, ὁ ἐθνικισμὸς διαφέρει ἀπὸ τὴν θρησκεία χάρη στήν ἐγκοσμιότητα τῆς ἀναφορᾶς του, στήν δημοσιότητα τοῦ λόγου του καί στό πρακτικὸ περιεχόμενον τῶν στόχων καί τῆς μεθοδολογίας του. Ἡ θρησκεία, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὄχι ἀπλῶς δέν συνδέεται (σέ ὅ,τι ἀφορᾶ στήν γένεση, στήν ἀναπαραγωγή καί στήν ἐσωτερική λογική της) μέ τὴν ἔλευση, καί τὰ προβλήματα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὴν

26. Στὴν ἀξιοποίηση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ὀπτικῆς πού συναρτᾶ τὸν ἐθνικισμὸ μέ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ ἔγκριται καί ἡ δυνατότητά μας νά προσεγγίζουμε συνολικά τὸ ἐθνικιστικὸ φαινόμενον ὡς ἐνιαῖο σύμπτωμα τῆς νεωτερικότητας, παρὰ τίς τεράστιες χωρο-χρονικές μεταλλάξεις του. Γιά τὴν μεθοδολογική αὐτὴ προϋπόθεση, βλ. Π. Ε. Λέκκας, Ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία, Ἀθήνα, 1996 (2η ἐκδ.), σσ. 17-20. Πρὸς Τ. Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa*, Νέα Ἰόρκη, 1957, σ. 17, ὅπου τονίζεται πὺς μόνον ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν ἐθνικισμῶν στὴν ἐκσυγχρονιστικὴ διαδικασία ἐπιτρέπει στὸν ἐρευνητὴ νά συνειδητοποιήσει πὺς οἱ ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Σέρβων ἐνάντια στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, καθὼς καί οἱ ἐξεγέρσεις στὴν δυτικὴ καί τὴν ἀνατολικὴ Ἀφρική, ἐνάντια στὴν Βρετανικὴ καί τὴν Γαλλικὴ Αὐτοκρατορία κατὰ τὸν 20ῶ αἰῶνα «ἀνήκουν κατ' ὄψιν στὴν ἴδια ἱστορικὴ διαδικασία». Γιά τὴν θεωρητικὴ συνάρτησή τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου μέ τὸ φάσμα τῆς *Gesellschaft*, βλ. ἐπίσης Μ. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6, 3(1957/8), σσ. 217-8· Κ. Minogue, *Nationalism*, Νέα Ἰόρκη, 1967, σ. 32· καί J. A. Fishman, *Language and Nationalism*, ὁ.π., σσ. 8-9.

σῶμα δοξασιῶν μέ ὑπερβατικό, μεταφυσικό καί ἐνίοτε ἀπόκρυφο περιεχόμενο. Σέ ὅποιες λοιπόν χρήσεις κι ἂν ὑπόκειται καί ὅποιες προεκτάσεις κι ἂν ἔχει στόν διακακωνισμό τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων, ἡ θρησκεία δέν συνιστᾶ ἐξ ὀρισμοῦ πολιτική (σύγχρονη, πρακτική, κοσμική, δημόσια) ἰδεολογία, ὅπως ἀναμφίβολα παραμένει σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις ὁ ἐθνικισμός.²⁷

Ὡς πρός τό συγκεκριμένο θεβαίως σημεῖο, ἡ σημασία πού ἀποδίδω στήν λειτουργική διάσταση τοῦ ἐθνικισμοῦ στήν σύγχρονη κοινωνία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ προέκταση τῆς θεωρητικῆς κληρονομιάς τοῦ Ἐμίλ Ντιρκέμ. Ὅντως, ἡ ἐπιστήμανση τῶν συνεχτικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ θυμίζει τίς ἀπόψεις τοῦ Ντιρκέμ σχετικά μέ τήν διαφορά ἀνάμεσα στήν μηχανική καί τήν ὀργανική ἀλληλεγγύη, ὅπως αὐτές ἀναπτύσσονται στήν κλασική μελέτη του γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Τό κοινοτικό ἰδεῶδες, ἡ Ἐθνική Ἰδέα πού ὁ ἐθνικισμός ἐπεξεργάζεται καί προωθεί, λειτουργεῖ ἐνωτικά καί συσπειρωτικά, κατ' ἀναλογία μέ τίς λειτουργίες τῶν σύγχρονων μορφῶν κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης πού προτείνει ὁ Ντιρκέμ. Πιστεύω ὅτι ὁ ἐθνικισμός ὀφείλει πράγματι νά μελετᾶται καί σέ αὐτήν του τήν διάσταση, δηλαδή ὡς ἀπόπειρα ἐκλογίκευσης καί ἐφαρμογῆς νέων τύπων κοινωνικῆς συνοχῆς, πού ὅμως ἀξιοποιεῖ στοιχεῖα ἀπό τό παρελθόν. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἱστορικο-κοινωνιολογική ἀνάλυση τοῦ ἐθνικισμοῦ πού προτείνω κατοπτρίζει τήν βασική ἀποψη τοῦ Ντιρκέμ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ σύγχρονη κοινωνία, γιά νά ἐπιβιώσει ὡς ὀργανωμένο σύνολο, εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀναδιορ-

27. Ἡ πατρότητα τῆς παρομοίωσης τοῦ ἐθνικισμοῦ μέ κοσμική ἢ πολιτική θρησκεία ἀνήκει στόν Κάρλτον Χέις· βλ. σχετικά, C. J. H. Hayes. *Essays on Nationalism*: Νέα Ἰόρκη, 1926, κεφ. 4, τό ὅποιο ἀναπτύχθηκε στήν συνέχεια στό C. J. H. Hayes. *Nationalism, A Religion*. Νέα Ἰόρκη, 1960. Ἐπιπρόσθετα, βλ. F. Hertz. *Nationality and History in Politics*, ὁ.π., σ. 121· D. Apter. «Political Religion in the New Nations», στό C. Geertz (ἐπιμ.), *Old Societies and New States*. Νέα Ἰόρκη, 1963, σσ. 96-7, 101· M. Guibernau. *Nationalisms*. Καμπριτζ, 1996, σ. 83· ἀλλά, ἀκόμη, B. Anderson. *Imagined Communities*, ὁ.π., σσ. 14-5, 19 καί J. Llobera. *The God of Modernity*, Oxford & Providence, RI, 1994, σσ. 144-6. Πρβλ. ὅμως καί τίς σχετικές ἐπιφυλάξεις A. D. Smith. *Theories of Nationalism*. Λονδόν, 1983 (2η ἐκδ.), σ. 55· A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σσ. 176, 136· καί E. J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1790*, ὁ.π., σσ. 47-8. Γιά τήν ἰδiosisστασία τῶν θρησκευτικῶν ζωνομένων, βλ. M. E. Spiro. «Religion: Problems of Definition and Explanation», στό M. Banton (ἐπιμ.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion*. Λονδόν, 1978.

γανώνεται σάν τροποποίηση τῶν παλαιῶν παραδοσιακῶν *communitates*. Ὅμως ἡ ὁμοιότητα (ἢ, καλύτερα, τό χρέος) πρὸς τὴν θεωρητικὴ κληρονομιά τοῦ Ντιρκέμ σταματᾶ ἐδῶ. Ἀντιθέτως, ἡ μονόπλευρη ἔμφασι, στὶς συνεκτικὲς διαστάσεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, μπορεῖ εὐκόλα νά ὀλισθήσει σέ λειτουργιστικὲς ἐρμηνεῖες τοῦ φαινομένου.²⁸

Ὁ κίνδυνος ἐν πρώτοις πηγάζει ἀπὸ τὴν οὐσιώδη σύγχυσι, πού προκαλεῖται κατὰ κόρον ἀπὸ παρόμοιες προσεγγίσεις μέ τίς γνωστὲς λειτουργιστικὲς ἀφετηριές ἢ ἀποκλίσεις. Οἱ συνεκτικὲς ιδιότητες πού ὀρθῶς ἀποδίδονται στὸν ἐθνικισμό δὲν σηματοδοτοῦν κάποια τελικὴ κατάστασι, κάποιο τέρμα στὴν πορεία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἀντίθετα, ὑποδεικνύουν μία ἐν ἐξελίξει προσπάθεια, ἕναν συνεχῆ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπίτευξι, τῆς συνοχῆς τοῦ ἔθνους — αὐτῆς τῆς νέας μορφῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσις, αὐτῆς τῆς φαντασιακῆς (ἢ νοερῆς) κοινότητος, ὅπως τόσο χρήσιμα ἀντιλαμβάνεται τό ἔθνος ὁ Μπένεντικτ Ἄντερσον. Ὁ ἐθνικισμὸς φιλοδοξεῖ καὶ ἐπιχειρεῖ ἔμπρακτα νά προσφέρει κοινὰ σημεῖα ἀναφορᾶς, τὰ ὅποια θά ὑπερβαίνουν τὰ πολλαπλά προβλήματα (τίς ἀντιθέσεις, τίς διαστάσεις, τίς ἀγωνίες) πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν κατάλυσι τῆς παραδοσιακῆς κοινότητος καὶ πού διχάζουν τό σύγχρονο κοινωνικὸ σῶμα, ἀνασυστήνοντάς ἔτσι μιά νέα «ὄντολογικὴ ἀσφάλεια» γιὰ τό κοινωνικὸ ὑποκείμενο. Τέτοια εἶναι (ἂν χρησιμοποιοῦσῶ ἀνθρωπομορφικούς ὅρους) ἡ πρόθεσι, τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ ἔτσι ὀρίζεται ἡ φυσιογνωμία του. Αὐτό ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νά λησμονοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μαχόμενι, ἰδεολογία — γιὰ ἰδεολογία, πού, ὅσο ὑπάρχει, συνεχίζει νά ἔχει ἀντικείμενο καὶ στόχος.

28. Ὅπως κατὰ τεκμήριον συμβαίνει μέ τίς λεγόμενες «θεωρίες ἐκσυγχρονισμοῦ» γιὰ τὸν ἐθνικισμό. Βλ. λ.χ. K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, ὁ.π., ἀλλὰ καὶ E. Gellner, *Thought and Change*, Λονδῖνο, 1964, κεφ. 9· E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ὁξφόρδη, 1983· E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Ὁξφόρδη, & Καίμπριτζ, Mass., 1994, ἰδιαίτερα, σσ. 82-99· E. Gellner, *Conditions of Liberty*, Λονδῖνο, 1994, ἰδιαίτερα, σσ. 103-12· καὶ E. Gellner, «Introduction», στὸ S. Perival (ἐπιμ.), *Notions of Nationalism*, Βουδαπέστη, 1995, σσ. 1-7. Γιὰ τίς θεωρίες ἐκσυγχρονισμοῦ γενικά, βλ. A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, ὁ.π., κεφ. 3 καὶ P. Birnbaum, «Nationalisme à la française», στὸ G. Delannoi & P.-A. Tagnieff (ἐπιμ.), *Théories du nationalisme*, Παρίσι, 1991, ἰδαίτ. σσ. 140-54. Γιὰ τὴν διάκρισι, μεταξύ μηχανικῆς καὶ ὀργανικῆς ἀλληλεγγύης, βλ., φυσικά, E. Durkheim, *The Division of Labour* [1893], Λονδῖνο, 1893, ἰδιαίτερα, κεφ. 2 & 3.

Άκόμη κι όταν επιτυγχάνει μερικούς από αυτούς τους στόχους (μέ την απόκτηση λ.χ. της αυτόνομης πολιτικής ύποστασης του έθνους), ο έθνικισμός δέν εξαντλεί τόν λόγο τής ύπαρξής του — έξ ού και ο δεσπόζων ρόλος τής έθνικιστικής ιδεολογίας στό πλαίσιο του έθνικου κράτους, τό όποιο νομιμοποιείται ως κυρίαρχη μονάδα πολιτικής οργάνωσης στή σύγχρονη κοινωνία κυρίως από τόν «έπίσημο» ή «κρατικοποιημένο» έθνικισμό.²⁹

Συνεπώς, ο άγώνας γιά τήν κοινωνική συνοχή μέ βάση τήν έννοια του έθνους σημαίνει, άπλως, πώς ο έθνικισμός συνεχίζει νά ύφίσταται μέσα στις ρευστές συνθήκες τής σύγχρονης κοινωνίας, προσπαθώντας νά τίς ύπερβεί μέ συνεχείς παραπομπές στην φαντασιακή σταθερότητα τής έθνικης κοινότητας. Τουτό όμως μέ τήν σειρά του σημαίνει πώς ή άπάλειψη των κοινωνικών συγκρούσεων, των αντιφάσεων και των αντιθέσεων πού συνοδεύουν τόν σχηματισμό και τήν εξέλιξη τής έθνικιστικής ιδεολογίας πρós χάριν τής κοινωνικής τής λειτουργικότητας οδηγεί sé παρανόηση των ιστορικο-κοινωνιολογικών συνθηκών πού τήν περιβάλλουν και sé παρερμηνεία του συνολικού της χαρακτήρα. Έπομένως, ή έπισήμανση ότι ή έθνικιστική ιδεολογία άποβλέπει στην διαμόρφωση νέας και έπικαιρης (δηλαδή sé άντιστοιχία πρós τά εκάστοτε προβλήματα του παρόντος) συλλογικής συνείδησης δέν έχει σκοπό νά κλείσει τό θέμα, όπως αναπόφευκτα συμβαίνει μέ τόν τελεολογικό προσανατολισμό των λειτουργιστικών προσεγγίσεων, στις όποιες ή έπίκληση του εκσυγχρονισμού επέχει θέση προειλημμένου συμπεράσματος και όχι θέση αναλυτικής άφετηρίας. Άντιθέτως,

29. Βλ. H. Seton-Watson, *Nations and States*, Λονδίνο, 1977, σ. 148 και T. H. Eriksen. «Formal and informal nationalism», *Ethnic and Racial Studies*, 16, 1(1993). Γιά τήν άναζήτηση τής «όντολογικής ασφάλειας» από μέρος του κοινωνικού ύποκειμένου, βλ. A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, ό.π., σ. 178, αλλά και A. Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, τ. 1, Λονδίνο, 1981, σσ. 190-6, καθώς και A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ό.π., σ. 209-21. Πρβλ. L. W. Doob, *Patriotism and Nationalism*, ό.π., σ. 132· A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, ό.π., σ. 45· και A. D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*. Όξφόρδη, 1979, σ. 187. Τέλος, γιά τόν χαρακτηρισμό του έθνους ως φαντασιακής ή νοερής κοινότητας, βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, ό.π., ιδιαίτ σσ. 5, 15-6, 31, 40. Πρβλ. A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ό.π., σ. 219, αλλά και R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics*, 22, 1(1960), σ. 10.

ή αιτιακή συνάρτηση με τον εκσυγχρονισμό επιδιώκει να προσφέρει την θεωρητική αρχή (χρονικά και λογικά) για τον ιστορικο-κοινωνιολογικό προσδιορισμό του εθνικισμού και για την συνακόλουθη δυναμική μελέτη των πολλαπλών εκδηλώσεών του. Κάτι τέτοιο όμως είναι προφανώς αδιανόητο δίχως την δυναμική σύλληψη του ίδιου του φαινομένου του εθνικισμού: μόνον αυτή επιτρέπει την συνεχή (τήν οργανική, αν προτιμάμε) συμπερίληψη, στο πλέγμα των αναλυτικών μεριμνών μας, των ευρύτερων και από την φύση τούς ρευστών συνθηκών της νεοτερικότητας, εντός των οποίων ή εθνικιστική ιδεολογία αναπτύσσεται και τις όποιες επιχειρεί να ελέγξει. Και μόνον έτσι, κατ' επέκταση, μπορεί να μελετηθεί τό συνακόλουθο πρόβλημα των κοινωνικών συγκρούσεων πού ή ίδια ή ύπαρξη της εθνικιστικής ιδεολογίας εξισορροπεί, επικαλύπτει ή αναπαράγει.³⁰

Σέ πείσμα λοιπόν των λειτουργιστικών αναγνώσεων της κοινωνικής (ένωτικής και συσπειρωτικής) λειτουργίας της εθνικιστικής ιδεολογίας, ο εκσυγχρονισμός δέν θά πρέπει να προβάλλεται ως λύση ή εξορκισμός του εθνικιστικού προβλήματος, αλλά ως αφετηρία για την άποσαφήνιση του δυναμικού του χαρακτήρα. Τούτο κυρίως συνεπάγεται ότι τό περιεχόμενο και ή έκβαση του εκσυγχρονισμού δέν μπορούν να θεωρούνται δεδομένες. Κάτι τέτοιο θά οδηγούσε αναπόδραστα σε μηχανιστική αντίληψη της συνάρτησης ανάμεσα στην εθνικιστική ιδεολογία και την εκσυγχρονιστική διαδικασία. Άλλά ας σταθώ εδώ σε ένα σοβαρό έννοιολογικό πρόβλημα: στον ίδιο τον όρισμό του εκσυγχρονισμού, πού οδηγεί λογικά στην αντίδιαστολή παραδοσιακής και σύγχρονης κοινωνίας, επί της οποίας εδράζεται ή θεωρητική ανάλυση του εθνικισμού πού προτείνω. Κατ' αρχάς, πρέπει να αναγνωρίσουμε πώς ή επισήμανση μεγάλων ποιοτικών αλλαγών στην οργάνωση της κοινωνίας τείνει συνήθως να υποβαθμίζει τον συνεχή και αδιάλειπτο χαρακτήρα της ιστορικής εξέλιξης. Συνεπώς, ή ύγιής επιφύλαξη, απέναντι στην διαδεδομένη χρήση έννοιων, όπως *ιστορικό χάσμα*, *ιστορική τομή*,

30. Γι' αυτήν την διάσταση του εθνικισμού, ή οποία μπορεί εύκολα να οδηγήσει στην λειτουργιστική αναγωγή του φαινομένου σε στατικό παράγοντα ισορροπίας στην σύγχρονη κοινωνία, βλ. Π. Ε. Λέκκας, «Ο υπεραξιακός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, 16(1994), σσ. 98-99, 103-6.

ρήξη με τό παρελθόν κ.ο.κ. είναι αναγκαία, ἄλλιως ἔλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς πλαστῆς κατάτμησής τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου κατὰ τρόπο πού ὁδηγεῖ σέ πολ-
λαπλές καί ἐν τέλει ἀποπροσανατολιστικές περιοδολογήσεις.³¹

Ὡστόσο, οἱ δισταγμοὶ αὐτοὶ ἀναστέλλονται σέ μία τόσο καθοριστικῆς σημασίας καί ἀναλυτικῆς χρησιμότητος μακρο-ἀλλαγῆ ὅπως ἡ μετάβαση ἀπό τὴν παραδοσιακὴ στήν σύγχρονη κοινωνία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ πάλι, ἡ ἀντίληψη πού διαμορφώνουμε γιὰ τὴν μετάβαση αὐτή, καθὼς καί οἱ χρή-
σεις στὶς ὁποῖες τὴν ὑποβάλλουμε δέν εἶναι ἄμοιρες προβλημάτων. Σέ μία τόσο καθολικῆ γενίκευση, εἶναι ἐπόμενο νά ἐμφιλοχωροῦν ἰσοπεδωτικῆς παραστάσεις καί ἐφαρμογές, πού νοθεύουν τὴν κατὰ βάση ἀναλυτικὴ τῆς σκοπιμότητα, προσδίδοντας τῆς ὑποστασιοποιημένο χαρακτήρα. Ἔτσι, φέρ' εἰπεῖν, οἱ μορφές τὶς ὁποῖες ἡ ἐκσυγχρονιστικὴ διαδικασία προσ-
λαμβάνει, οἱ διαφορετικῆς συνθῆκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται, οἱ ρυθμοὶ τοὺς ὁποῖους ἀναπτύσσει καί οἱ ἐκάστοτε ἐκβάσεις στὶς ὁποῖες ἀπολήγει διαφέρουν τόσο πολὺ κατὰ περίπτωσιν ὥστε νά εἶναι ἀδύνατη ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα προκαθορισμοῦ τους. Κατ' ἀντιστοιχίαν, μεγάλες εἶναι καί οἱ δια-
φορές στὶς ἐπιπτώσεις τῆς μετάβασης, στὰ προβλήματα καί τὰ ἐρεθίσματα πού προκαλεῖ, καθὼς καί στὰ ὑπολείμματα τῆς παραδοσιακῆς τάξης πραγ-
μάτων πού διασώζει στὶς σύγχρονες κοινωνίες. Ὁ ἐκσυγχρονισμός, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Γουόκερ Κόννορ, «ἀκολουθεῖ συνήθως τό δικό του πρόγραμμα».³²

Οἱ συναφεῖς μεταξύ τοὺς ἔννοιες νεοτερικότητα καί παράδοση, ὁ ὅρος ἐκσυγχρονισμός, τό ἴδιο τό ζεῦγμα παραδοσιακοῦ καί σύγχρονου, θέτουν μέ ὄξυ τρόπο τό ὄχληρό, ἀλλὰ ἀναπόφευκτο ζήτημα τῆς χρήσης θεωρη-

31. Βλ. E. Leach. «Tribal Ethnography: past, present, future», ὁ.π., σσ. 44-5.

32. W. Connor, *Ethnonationalism*, ὁ.π., σ. 55· τό μόνο βέβαιο ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκσυγχρο-
νισμοῦ, σύμφωνα μέ τόν Κόννορ, εἶναι ἡ «συνεχῆς συρρίκνωσις τοῦ κόσμου». Γιὰ τόν ἄριστο
χαρακτήρα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς διαδικασίας, βλ. K. W. Deutsch. «Nation-Building and
National Development: Some Issues for Political Research», στίς K. W. Deutsch & W.
Foltz (ἐπιμ.), *Nation-Building*. Νέα Ἰόρκη, 1966, σσ. 4-5· D. Smith. «Domination and
Containment: An Approach to Modernization». *Comparative Studies in Society and
History*, 20, 2(1978), σσ. 177-81, 189-213· καί · E. Gellner. *Encounters with Nationalism*,
ὁ.π., σ. 43.

τικῶν αφαιρέσεων καὶ ιδεοτυπικῶν ἐννοιολογήσεων στὴν μελέτη καθ' ὅλα ὑπαρκτῶν, ἱστορικῶν κοινωνιῶν. Μπορεῖ λοιπὸν ἡ σχηματικὴ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὴν *Gemeinschaft* καὶ τὴν *Gesellschaft* νὰ ἔχει ὄντως ἀποτελέσει, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή της στὸ ἔργο τοῦ Φέρντιναντ Τένις, χρήσιμο θεωρητικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς, ἀλλὰ εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς μεταβολῆς ἀπαιτεῖ τὸν κατά περίπτωση ἱστορικὸ προσδιορισμὸ του. Καὶ ἀντιστρόφως, κάθε ὁμοιότροπη ἢ μονογραμμικὴ ἀντίληψη τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς διαδικασίας εἶναι ἐπόμενο νὰ ὁδηγεῖ σὲ μηχανιστικὲς ἀπλουστεύσεις.³³

Παρόμοιες ἐπιφυλάξεις εἶναι, πιστεύω, ἀναγκαῖες καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἐκσυγχρονιστικὴ πορεία ἐπιδρᾷ στὴν διαμόρφωση τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας. Τὰ ἐρεθίσματα, τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ διλήμματα πού ἡ ἀποσύνθεση τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας θέτει καὶ οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους οἱ διάφοροι φορεῖς τῆς συσπειρωτικῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους ἀντιδρῶν στὰ προβλήματα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς πορείας εἶναι ἀδύνατον νὰ προεξοφληθοῦν γενικά. Ἐπιπλέον, ὅπως προανέφερα, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τῆς γενικῆ καὶ ἀφηρημένη. Δὲν μπορεῖ, κατά συνέπεια, νὰ ὀριστεῖ ἢ νὰ μετρηθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ἡ σύμφυτη αὐτῆ δυσχέρεια θέτει ἀνυπέβλητους περιορισμούς σὲ ὁποιοδήποτε καθολικὸ ἢ ἀπόλυτο συσχετισμὸ ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ἐπὶ μέρους στάδια καὶ τὴν ποικιλία τῶν

33. Γιὰ τὸ ὁποῖο παραδοσιακοῦ καὶ σύγχρονου καὶ τὴς δυσχέρειας στὴν ἀναλυτικὴ ἐφαρμογὴ του, βλ. J. R. Gusfield. «Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change». *American Journal of Sociology*, 72, 4(1967), 351-62· S. N. Eisenstadt. *Tradition, Change, and Modernity*, ὅ.π., σσ. 101-7, 261-2· L. E. Shiner. «Tradition/Modernity: An Ideal Type Gone Astray». *Comparative Studies in Society and History*, 17, 2(1975), 245-52· K. Τσουκαλάς, «Παράδοση καὶ Ἐκσυγχρονισμός...», ὅ.π., σσ. 37-8· καὶ C. Calhoun. «Social Theory and the Politics of Identity», στὸ C. Calhoun (ἐπιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, ὅ.π., σσ. 11-2. Γιὰ τὴν διάκριση κοινότητας καὶ κοινωνίας, βλ., θεσάκιω, F. Tönnies. *Community and Association* [1887], Μήτσικαν, 1957, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀδιάπτωτη ἀναλυτικὴ τῆς χρησιμότητά βλ. C. Calhoun. «Indirect Relationships and Imagined Communities: Large-Scale Social Integration and the Transformation of Everyday Life», στὸ P. Bourdieu & J. S. Coleman (ἐπιμ.), *Social Theory for a Changing Society*. Boulder, Co. & Νέα Ὑόρκη, 1991, σσ. 96-114, καθὼς καὶ τὸ συνοδευτικὸ σχόλιο τοῦ E. Shils. «Comments», αὐτόθι, σσ. 126-7.

μορφῶν τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς πορείας ἀφ' ἑνός καί στίς φάσεις ἐξέλιξης τῶν διαφόρων ἐθνικισμῶν ἀφ' ἑτέρου.³⁴

Θά πρέπει, τέλος, νά τονίσω ιδιαίτερα τήν σημαντικότερη ἴσως ἀπό τίς ἐγγενεῖς ἐννοιολογικές ἀδυναμίες τῆς ἀντιδιαστολῆς ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή καί τήν σύγχρονη κοινωνία. Ἡ ἴδια ἡ ἀντιπαραβολή στηρίζεται σέ δύο ἔννοιες, οἱ ὁποῖες διαφέρουν ριζικά ὄχι μόνον ὡς πρὸς τό περιεχόμενό τους, ἀλλά καί ὡς πρὸς τά κριτήρια τοῦ γενικοῦ προσδιορισμοῦ τους. Στήν πρώτη περίπτωση (στήν ἔννοια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας), ἔχουμε νά κάνουμε μέ γενίκευση πού σίγουρα ἐπιχειρεῖ νά περικλείσει τεράστια ποικιλία ἀπό διαφορετικές μορφές κοινωνικῆς οργάνωσης. Πρόκειται ὁμως γιά διαφορετικότητες, οἱ ὁποῖες συναποτελοῦν κοινὴ κατηγορία, στό βαθμὸ πού ἐδράζονται στήν κυριαρχικὴ παρουσία τῆς «φυσικῆς» (ὅπως θά ἔλεγε ὁ Μάρξ) κοινότητας σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς — στήν παραγωγή, στήν πολιτική, στόν πολιτισμό. Ἡ παραδοσιακὴ κοινότητα εἶναι λοιπὸν ἀφαίρεση λίγο ἕως πολὺ δεδομένη: μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ μέ βάση τό κριτήριό τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς φυσικῆς *communitas*, πού, ὅποια μορφή κι ἂν ἔχει (οἶκος, ἀγροτικὴ κοινότητα, πόλις-κράτος, *demesne, domus, millet* κλπ.), προσδιορίζει ἐκ τῶν προτέρων τήν κοινωνικὴ θέση καί τὸν κοινωνικό ρόλο τοῦ ὑποκειμένου, στή βάση τῆς ἐκάστοτε κληροδοτημένης συλλογικότητας στήν ὁποία συμβαίνει νά ἀνήκει.³⁵

Ἡ ἴδια «βεβαιότητα» ὁμως δέν ἰσχύει στήν περίπτωση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἡ ἔννοια αὐτὴ δέν σημαίνει κάποια δεδομένη (ἀποκρυσταλλωμένη ἢ τελικὴ) τάξη πραγμάτων. Τουναντίον, δηλώνει μιά ρευστὴ καί ἀτεματιστα κατὰστασι, πού μπορεῖ νά συλληφθεῖ σέ ὀρισμένες μόνον στιγμές ἢ σημεῖα τῆς συνεχοῦς τῆς ἐξέλιξης — καί, ἀκόμη καί τότε, νά ὀριστεῖ μόνον ἀντιθετικά, σέ σύγκρισή δηλαδή μέ τό δεδομένο παρελθόν, μέ τήν παραδοσιακὴ κοινωνία. Ἡ κατάλυσι τῆς παραδοσιακῆς κοινότητας καί ἡ συνακό-

34. Γιά τήν ἀδυναμία μας νά προδιαγράψουμε ποιά φορά μπορεῖ νά προσλάβει ἡ ἀποσύνθεσι τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, βλ. τά χαρακτηριστικὰ σχόλια τοῦ J. S. Coleman, «Nationalism in Tropical Africa». *American Political Science Review*, XLVII, 2(1954), σ. 410.

35. Βλ. σχετικὰ, R. Bendix, «Tradition and Modernity Reconsidered». *Comparative Studies in Society and History*, IX, 3(1967), σ. 293 καί S. N. Eisenstadt, «Some Observations on the Dynamics of Traditions», ὁ.π., σσ. 453-5.

λουθη, αποκοπή των φυσικῶν δεσμῶν τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτήν μετατρέπουν, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, τόν ἀνθρώπο ἀπό «κοινωνικό ὄν» [*Gattungswesen*] σέ πραγματικό «ἄτομο» («ἀπομονωμένο ἐν εἴδει *punktualität*») — σέ γνήσιο, ἐν τέλει, «ζῶον πολιτικόν». Ὁ ἀπορρατισμός λοιπόν τοῦ ἀνθρώπου στήν σύγχρονη κοινωνία ἀπό τήν φυσική, τήν παραδοσιακή κοινότητα τόν καθιστᾶ πραγματικό κοινωνικό ὑποκείμενο, ἀκριβῶς ἐπειδή, γιά πρώτη φορά ἀναδύεται καθολικά ὁ ἀνέστιος νοῦς τῆς νεωτερικότητας, γιά τόν ὁποῖο κάνει λόγο ἡ σύγχρονη κοινωνιολογία τῆς γνώσης.³⁶

Στόν βαθμό ὅμως πού ἡ ἔννοια σύγχρονη κοινωνία ἀποτελεῖ ἀφαίρεση, πού δέν ἐκφράζει κάποιο *terminus ad quem* στόν χρόνο, ἡ ἐκσυγχρονιστική διαδικασία δέν ἔχει καταληκτικό σημεῖο καί ὀφείλει νά νοηθεῖ ὡς συνεχής, δίχως τέλος, πορεία ὅχι τόσο προσέγγισης κάποιου προκαθορισμένου τέρματος ὅσο ἀπομάκρυνσης ἀπό δεδομένες ἀφτηρίες. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ παραμένει ἀναπόφευκτα ρευστή καί μπορεῖ οὐσιαστικά νά ὀριστεῖ μόνον μέ δυναμικό καί ἀρνητικό τρόπο, δηλαδή ὡς κρίση καί ἀποβολή τοῦ παραδοσιακοῦ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας.³⁷

36. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀνεστίου νοός στήν νεωτερικότητα, βλ. B. Berger & H. Kellner. *The Homeless Mind*. Νέα Ἰόρκη, 1974, ἰδίαιτ. κεφ. 4. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου ὅπως ἀναδύεται στήν νεωτερικότητα, βλ., μεταξύ ἄλλων, R. C. Binkley. *Realism and Nationalism 1852-1871* [1935], Νέα Ἰόρκη, 1963 (2η ἐκδ.), σ. 70· R. Baumaister. *Identity: Cultural Change and the Struggle for the Self*. Ὁξφόρδη, 1986, σ. 29· J. Habermas. «Modernity's Consciousness of Time and Its Need for Self-Reassurance», στό *The Philosophical Discourse of Modernity*. Καίμπριτζ, 1987, σσ. 17-22· A. Giddens. *Modernity and Self-Identity*. Καίμπριτζ, 1991, σ. 75· ἀλλά καί E. Voegelin. «The Eclipse of Reality», ὁ.π., σ. 111, ὅπου ἡ ἀνάδυση τοῦ ὑποκειμένου γίνεται ἀντιληπτή ὡς «συστολή τοῦ κόσμου στόν Ἑσπτό». Τά γλαφυρά παραθέματα ἀπό τόν Μάρξ ἔχουν ἀντιληθεῖ ἀπό το. K. Marx. *Grundrisse* [1857], Harmondsworth, 1973, σσ. 496 καί 485 σημ., ἀντίστοιχα. Ἀλλά βλ. ἐπίσης καί τήν ἀνάλογη πραγμάτευση τοῦ Βέμπερ, στό M. Weber. *The Theory of Social and Economic Organization*. Νέα Ἰόρκη, 1947, σσ. 312-3. Τέλος, γιά τήν διάχυτη ἀβεβαιότητα τῆς νεωτερικότητας καί τήν σχέση της μέ τόν ἐθνικισμό, βλ. T. Parmiting & L. M.-Y. Cheung. «Modernization and Ethnicity», στό J. Dofny & A. Akinowo (ἐπιμ.), *National and Ethnic Movements*. Μπέβερλι Χιλς & Λονδῶν, 1980, σσ. 138-9.

37. Βλ. σχετικά, M. Halpern. «Towards Further Modernization of the Study of New Nations». *World Politics*, XVII, 1(1964), σσ. 174-5· ἀλλά καί γενικότερα, βλ. A. Inkeles. «The Modernization of Man», στό M. Weiner (ἐπιμ.), *Modernization, The Dynamics of Growth*, ὁ.π.· καί A. Inkeles & D. Smith. *Becoming Modern*. Καίμπριτζ, Μαλ, 1974. Βλ.

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι αναγκαίες για την κατ' αρχήν οροθέτηση του προβλήματος, που είναι η σχέση ανάμεσα στον εθνικισμό και τον εκσυγχρονισμό. Στην ίδια κατεύθυνση, οφείλουμε επίσης να αποσυνδέσουμε την έννοια του εκσυγχρονισμού από την συμβατική της ταύτιση με τις στενότερες έννοιες της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης. Η οικονομιστική αντίληψη της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας φράζει τον δρόμο για την ανάλυση των πολλαπλών και άμεσων (δηλαδή, όχι παράγωγων ή αναγώγιμων) κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών πτυχών της. Αυτές όμως οι πτυχές καθίστανται ακόμη πιο σημαντικές για την μελέτη του προβλήματος, αν αναλογιστούμε την παγκοσμιότητα της εκσυγχρονιστικής πορείας. Η κατανόηση της μορφής, της τροπής και των επιπτώσεων του εκσυγχρονισμού σε μία κοινωνία (εκτός ίσως από τις μεμονωμένες περιπτώσεις της αρχικής εμφάνισής του στην δυτική Ευρώπη τον 17ο και 18ο αιώνα) δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε αυστηρά ενδογενές πλαίσιο αναφοράς. Από την στιγμή που η υπέρβαση των παραδοσιακών δομών έχει αρχίσει να συντελείται σε μία κοινωνία, ο εκσυγχρονισμός αποτελεί πλέον παγκόσμιο φαινόμενο, που εξαπλώνεται διαρκώς πέραν της γενέθλιας εστίας του.³⁸

τέλος, Royal Institute of International Affairs, *Nationalism* [1939], Λονδίνο, 1963 (2η έκδ.), σ. 251· K. Minogue, *Nationalism*, *ὁ.π.*, σ. 149· και E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1790*, *ὁ.π.*, σ. 167.

38. Για την παγκοσμιότητα του εκσυγχρονισμού, βλ. Wm. H. Friedland, «Traditionism and Modernization: Movements and Ideologies», *Journal of Social Issues*, 24, 4(1968), σσ. 17-8· H. Kohn, «Nationalism», στο A. De Crespigny & J. Cronin (ἐπιμ.), *Ideologies of Politics*, Ὁξφόρδη, 1975, σσ. 148-9· R. Bendix, «Tradition and Modernity Reconsidered», *ὁ.π.*, σσ. 313, 329· E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1790*, *ὁ.π.*, σσ. 109-10· καθώς και τό κλασικό D. Lerner, *The Passing of Traditional Society*, Glencoe, τ. III, 1958, *ἰδαιτ.* σσ. 46, 60-8. Για την συνάρτηση εθνικισμού και εκσυγχρονισμού ως κεντρικό πρόβλημα στην μελέτη του εθνικιστικού φαινομένου, βλ. J. Breuille, «Reflections on Nationalism», *Philosophy and Social Science*, 15(1985), σσ. 66-7 και K. Τσουκαλάς, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός...», *ὁ.π.*, σσ. 37-40. Για την αποφυγή της σύγχυσης του εκσυγχρονισμού με τις υπάλληλες έννοιες της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης, βλ. E. Gellner, *Thought and Change*, *ὁ.π.*, σ. 166· J. P. Nettl & R. Robertson, «Industrialization, development or modernization», *The British Journal of Sociology*, XVII, 3(1966), σσ. 280-6· A. D. Smith, «Nationalism, Ethnic Separatism and the Intelligentsia», στο C. H. Williams (ἐπιμ.), *National Separatism*, Cardiff, 1982, σσ. 21, 35, 37 *σημ.*· και J. Rex, *Ethnic*

Ἡ ἐξάπλωσις εἶναι πολυσχιδῆς καὶ δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον σέ οικονομικῆς φύσης ἀλλαγές. Ἔτσι λ.χ., πολὺ πρὶν οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις παραγωγῆς (πόσο μᾶλλον ἢ ἐκβιομηχάνισι) εἰσδύσων στίς ἐκτός δυτικῆς Εὐρώπης κοινωνίες, οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐν ἐξελίξει ἀποδιάρθρωσι τῆς παραδοσιακῆς τάξης πραγμάτων εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά διαφαίνονται στήν ἀνατολική καὶ τὴν νότια Εὐρώπη. Ἡ ποικιλότητι λοιπὸν ἐπίδρασι τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ χρειάζεται νά νοηθῆ πρωτίστως (καὶ μέ τὴν θεωρητικὴ καὶ μέ τὴν χρονικὴ ἔννοια) σάν εὐρύτατη διαδικασίᾳ πολιτισμικῆς ἀνταλλαγῆς: οἱ νέες μέθοδοι ἐπικοινωνίας, τὰ καινούργια ρεύματα σκέψης καὶ προβληματισμοῦ, τὰ σύγχρονα ἐκπαιδευτικὰ πρότυπα (ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού συνήθως περικλείονται στοὺς συμβατικούς ὅρους γιὰ τὸν σχηματικὸ προσδιορισμὸ τῆς νεοτερικότητος καὶ πού ἀποτελοῦν καρπὸς τῆς ἀποσύνθεσις τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας) χαρακτηρίζονται ἀπ' ἀρχῆς ἀπὸ ἐξωστρεφεῖς, σχεδὸν κατακτητικὰς τάσεις. Ἔτσι, δὲν εἶναι παράξενο ὅτι τὰ πολιτισμικὰ συνεπακόλουθα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἀρχίζουσι νά ἐκρίζωνουσι τίς παραδοσιακὰς δομὰς κοινωνικῆς ὀργάνωσις καὶ τίς παραδοσιακὰς νόρμες ἐπικοινωνίας, ἀκόμη καὶ σέ κοινωνίες στίς ὁποῖες εἶναι ἀκόμη ἄγνωστες οἱ οικονομικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ — ὀηλαδῶ, ἢ ἐμπορευματοποίησι τῆς ἐργασίας, ἢ καθολικότης τῆς ἀγορᾶς, ἢ ἐκμηχάνισι τῆς παραγωγῆς κ.ο.κ.³⁹

Γιὰ τίς περισσότερες λοιπὸν κοινωνίες, τὰ πρῶτα μηνύματα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς διαδικασίας ἔχουσι πολιτισμικὸ κυρίως χαρακτήρα καὶ ἐξωγενή προέλευσι. Βεβαίως, ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο μιά κοινωνία ὑποδέχεται τὰ νέα πολιτισμικὰ ἐρεθίσματα καὶ ἀπαντᾷ στίς προκλήσεις πού αὐτὰ θέτουσι δὲν

Minorities in the Modern Nation State. Λονδόν, 1996, σσ. 101-2. Τὸ σφάλμα εἶναι ἀρκετὰ συνηθ., ἰδιαιτέρως σέ ὁρισμένους ἀπὸ τίς λεγόμενες «θεωρίες ἐκσυγχρονισμοῦ» γιὰ τὸν ἐθνικισμό. Γιὰ μιά ἀρκετὰ διατήρησι, τῆς οικονομιστικῆς ἀντιλήψης σέ αὐτὴν πάντοτε τὴν συνάφεια, βλ. K. Davis. «Social and Demographic Aspects of Economic Development in India», σὺν S. Kuznets κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Economic Growth, Brazil, India, Japan*. Durham, NC, 1955, ἰδιαιτέρως, σ. 294. Βλ. ἐπίσης B. Hoselitz. «Nationalism, Economic Development and Democracy», σὺν O. Feinstein (ἐπιμ.), *Two Worlds of Change*. Γκάρτνεν Σίτι, NY, 1964, σ. 250.

39. Γιὰ τὸν ἱμπεριαλιστικὸν χαρακτήρα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς διαδικασίας γενικὰ, βλ. R. Bendix. «Tradition and Modernity Reconsidered», ὁ.π., σ. 292.

είναι απλή υπόθεση μιμητισμού, αλλά συνάρτηση των συγκεκριμένων ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών της ιδιαιτεροτήτων. Η αδυναμία όμως να προδικαστεί γενικά ή υποδοχή του μηνύματος δέν μειώνει καθόλου την σημασία που αποδίδεται στον πολιτισμικό χαρακτήρα της έκπομπής και της μετάδοσής του. Αυτήν την έννοια έχει και η επιτυχής παρομοίωση του έκσυγχρονισμού από τον Έρνεστ Γκέλνερ με τεράστιο πολιτισμικό «παλιρροϊκό κύμα», που σκεπάζει σταδιακά όλη την υδρόγειο: στην όρμή του, τό έκσυγχρονιστικό ρεύμα μεταφέρει πολιτισμικές αλλαγές που τό ίδιο έχει προκαλέσει, σέ κοινωνίες που μπορεί νά παραμένουν κοινωνικά και οικονομικά «καθυστερημένες», που συνεχίζουν δηλαδή νά είναι προσδεδεδιμένες σέ παραδοσιακές μορφές οργάνωσης. Τρία είναι, κατά τον Γκέλνερ, τά κυριότερα στοιχεία του έκσυγχρονιστικού πολιτισμικού μηνύματος: (α) ή «έπιστήμη» ή ή επιχειρησιακά όρθολογική «γνωστική μέθοδος της βιομηχανικής κοινωνίας», (β) ή «οικολογία της έπιστήμης» ή ή δυνατότητα της πρακτικής εφαρμογής της όρθολογικής σκέψης και (γ) οι «κοινωνικο-πολιτικές έπιπτώσεις της έπιστήμης», που μπορούν νά συνοψιστούν γενικά στην έγκαθίδρυση μίας μόνιμης αίσθησης συνεχούς αλλαγής, στην παγίωση δηλαδή της ρευστότητας του χρόνου.⁴⁰

Παρά την οξύμωρη φραστική του απόδοση, τό τελευταίο αυτό στοιχείο του έκσυγχρονιστικού μηνύματος (ή παγίωση της ρευστότητας του χρόνου) έχει ίσως και τίς πλέον δραματικές και μακρόχρονες έπιπτώσεις, στον βαθμό που καταλύει όριστικά τό παλαιό αίσθημα ασφάλειας και μονιμότητας που παρείχε ή παραδοσιακή κοινωνία, δίχως νά προσφέρει στην θέση του καινούργια σταθερά σημεία αναφοράς για την έρμηνεία της

40. E. Gellner, *Thought and Change*, ό.π., σ. 179. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και έκσυγχρονισμός...», ό.π., σ.40. Για την διάχυση του έκσυγχρονιστικού μηνύματος και την ποικιλία των αποκρίσεων που προκαλεί, βλ. γενικά J. Plamenatz, «Two Types of Nationalism», στο E. Kamenka (έπιμ.), *Nationalism*, ό.π., σσ. 29-31. Ειδικότερα για τούς αφρικανικούς έθνικισμούς βλ. R. I. Rotberg, «African Nationalism: Concept or Confusion!», *Journal of Modern African Studies*, IX, 1(1966) και για τούς ασιατικούς έθνικισμούς βλ. E. H. Jacoby, *Agrarian Unrest in Southeast Asia*. Νέα Υόρκη, 1949, σ. 246 και R. Emerson, «Paradoxes of Asian Nationalism», *Far Eastern Quarterly*, XIII, 2(1954), σσ. 131-42.

πραγματικότητας. Ἡ ἀποθεοποίηση τοῦ κόσμου πού οἱ νέες γνωστικές μέθοδοι ἐπιφέρουν συνεπάγεται ἔτσι καί τήν ἀπομυθοποίηση τῶν ἕως τότε παραδεκτῶν, ἀδιαφιλονίκητων καί ἀπαράβατων μορφῶν κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί πολιτικῆς ἐξουσίας: ὁ ἐκσυγχρονισμός ἀφαιρεῖ ἀπό τήν διαδικασία τῆς κοινωνικῆς νομιμοποίησης κάθε μεταφυσικό, μή ὀρθολογικό καί πάγιο κριτήριο, καθιστώντας τήν κοινωνική πραγματικότητα πεδίο συνεχοῦς ἀμφισβήτησης καί παρέμβασης. Μέ τόν τρόπο αὐτόν, ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου παύει πλέον νά εἶναι μία, δεδομένη καί ἀδιαφιλονίκητη, ὅπως ἦταν στήν παραδοσιακή κοινωνία. Ἀντιθέτως, ἀρχίζει νά ἐπιδέχεται πολλαπλές ἐρμηνεῖες καί νά ὑπόκειται σέ συνειδητές ἀπόπειρες μετάπλασης. Παρόμοιες λοιπόν πολιτισμικές ἀλλαγές μποροῦν νά ἔχουν ἐξωγενή προέλευση, καί νά διαταράσσουν μιᾶ κοινωνία *in situ*, δίχως αὐτή νά ἔχει ἀκόμη ἀπελευθερωθεῖ πλήρως ἀπό τά δεσμά τῆς παράδοσης.⁴¹

Ἡ πρόκληση πού τό φάσμα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ θέτει γιά τήν ἐθνικιστική ἰδεολογία, μπορεῖ νά λάβει πολλές μορφές. Διλήμματα ὅπως τό εὐπρόσδεκτο ἤ μή καί τό ἀναπόφευκτο ἤ μή τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἡ ἀποδοχή ἤ ἡ ἀπόρριψη τῶν νέων μηνυμάτων καί τρόπων σκέψης, ἡ μορφή καί ὁ ρόλος τῆς ἀνακατασκευασμένης παράδοσης, οἱ διαχρονικές (μέ τό παρελθόν) καί οἱ συγχρονικές (μέ ἄλλα ἔθνη) συγκρίσεις κ.ο.κ. βρῆθουν σέ ὅλες σχεδόν τίς ποικιλίες ἐθνικιστικοῦ λόγου. Τό ἐρέθισμα ἐνδέχεται νά εἶναι διαφορετικό στήν κάθε περίπτωση, ὅπως διαφορετικές ἐνδέχεται νά εἶναι καί οἱ ἀπαντήσεις. Ἐπιπλέον, ἡ πρόκληση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ δέν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ἐπίκειται. Ὁ κατά βάση πολιτισμικός χαρακτήρας τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ μηνύματος σημαίνει πῶς ἡ πρόκληση μπορεῖ νά ἀπορρέει ὄχι ἀπό τό φάσμα τῆς ἀλ-

41. Βλ. R. Bendix. «Tradition and Modernity Reconsidered», ὅ.π., σ. 293 καί K. Τσουκαλάς, αὐτόθι. Γιά τήν ἀπομάγευση τοῦ κόσμου ἐξαιτίας τῶν γνωστικῶν μεθόδων τῆς νεοτερικότητας, βλ. M. Weber. *The Sociology of Religion*. Βοστώνη, 1964, σσ. 138-50· M. Weber. «Social Psychology of the World Religions», στίς H. H. Gerth & C. Wright Mills (ἐπιμ.). *From Max Weber*. Λονδίνο, 1970 (7η ἐκδ.), σσ. 272-7· καί A. D. Smith. «Modernity and Evil. Some Sociological Reflections on the Problem of Meaning». *Diogenes*, 71(1970), 65-80.

λαγής, αλλά από την απουσία της. Έτσι, πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες αντιδρούν όχι στην προοπτική της αλλαγής στα αντίστοιχα έθνη, αλλά στην έλλειψή της — δηλαδή, στην αδράνεια, στην άπραξία ή στην στασιμότητα της οικείας εθνικής κοινότητας, πού θεωρείται ότι έχει μείνει έξω ή πίσω από την εκσυγχρονιστική πορεία. Ακόμη όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι προφανές ότι πίσω από τον εθνικιστικό προβληματισμό κρύβεται ή πρόκληση του εκσυγχρονισμού: και μόνη ή χρήση συνθημάτων όπως καθυστέρηση ή ακινησία προϋποθέτει την εικόνα των αντιθέτων τους (δηλαδή της προόδου και της κίνησης αντίστοιχα), γεγονός πού επιβεβαιώνει την καταλυτική επίδραση του εκσυγχρονιστικού φάσματος.

Δίχως όμως να λαμβάνουμε υπ' όψιν αυτήν την επίδραση, ή κατανόηση του περιεχομένου της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι κατ' ανάγκην ατελής, αφού περιορίζεται στην σύλληψη του όλου εθνικιστικού φαινομένου απλώς ως κινήματος πολιτισμικής διαφοροποίησης. Άλλά ο εθνικισμός δέν τονίζει χωρίς λόγο τις διαφορές του έθνους από άλλες όμολογες οντότητες ανασκαλεύοντας τό παρελθόν: ή υπογράμμιση της μοναδικότητας του έθνους συντελείται σε συνθήκες πού εκβάλλουν στην διεκδίκηση της αυτοτέλειας και της ανεξαρτησίας του. Ο εθνικισμός, όπως όρθως έπισημαίνει ο Τζόν Πλάμενατζ, «γεννάται όταν οι άνθρωποι έχουν συνείδηση όχι μόνον της πολιτισμικής πολυμορφίας, αλλά και της πολιτισμικής αλλαγής».⁴²

Η κατεύθυνση και ή κατάληξη της εθνικιστικής απόκρισης στην πρόκληση του εθνικισμού δέν είναι θεαίως δυνατόν να προεξοφληθούν γενικά. Διαφέρουν όχι μόνον από εθνικισμό σε εθνικισμό, αλλά και από την μία φάση ανάπτυξης της ίδιας εθνικιστικής ιδεολογίας στην άλλη. Έτσι, ή συσπειρωτική πρόταση του εθνικισμού μπορεί να έχει άπροκάλυπτα εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα — να αποτελεί δηλαδή ή ίδια έκκληση για κοινωνική πρόοδο και οικονομική ανάπτυξη. Κάτι ανάλογο παρατηρείται στις γενέθλιες εκδοχές του εθνικισμού στην δυτική Ευρώπη, καθώς και σε πολλούς εθνικισμούς του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Άπό την άλλη όμως

42. J. Plamenatz. «Two Types of Nationalism», ό.π., σ. 24.

πλευρά, ο έθνικισμός ενδέχεται νά τροχοπεδεί τήν έκσυγχρονιστική πορεία δημιουργώντας αισθήματα αναδίπλωσης, απομόνωσης ή ξενοφοβίας στό έθνικό σώμα. Θά διακινδύνευα τήν γενίκευση, ότι σημαντικό μέρος τών ανατολικοευρωπαϊκών και τών βαλκανικών έθνικισμών του 19ου αιώνα ανήκει σέ αύτήν ακριβώς τήν κατηγορία. Άλλά ἄς σημειώσω και τό τελευταίο (και ἴσως πιθανότερο) ενδεχόμενο: πολύ συχνά, όταν έκσυγχρονιστικές φιλοδοξίες και έσωστρεφείς προσανατολισμοί συνυπάρχουν στην ίδια έθνικιστική ιδεολογία, τότε οι διαρκείς συγκρούσεις στό έσωτερικό της είναι αναπόφευκτες και καθορίζουν τις μεταπτώσεις του συνολικού της χαρακτήρα ανάλογα μέ τό ποιο από τά δύο στοιχεία κατορθώνει νά ἔχει τό σχετικό προβάδισμα.⁴³

Ἐς ἐπιστρέψουμε ὅμως στην κατασκευή και τις χρήσεις τῆς παράδοσης. Ὅπως προανέφερα, ο έθνικισμός παρακινεῖται στό ἔργο τῆς ανακατασκευῆς του παρελθόντος από μέρμενες οι οποίες ὀφείλονται στην ιδιοσυστασία του ως σύγχρονης ιδεολογίας τῆς πράξης. Συνεπώς, ἡ παράδοση, δέν μπορεί παρά νά ανακατασκευάζεται και νά χρησιμοποιεῖται μέ λίγο ἔως πολύ ἐπιχειρησιακό τρόπο. Τοῦτο ἀποδεικνύεται κατ' ἀρχάς από τήν λειτουργικότητα τών παραδοσιακών συμβολισμών, στους οποίους προσφεύγει ἡ έθνικιστική ιδεολογία. Ἡ ἀνάδειξη, λ.χ. τῆς ἀνέμης σέ ἰνδικό έθνικό σύμβολο από τόν Γκάντι κατά τόν μεσοπόλεμο δέν συνδέει ἀπλῶς τό έθνικό παρόν μέ τό φαντασιακό έθνικό παρελθόν, δέν ἔδειχνε ἀπλῶς

43. Για τις διακρίσεις στό έσωτερικό τῆς έθνικιστικῆς ιδεολογίας, βλ. M. Matossian. «Ideologies of Delayed Industrialization», ὁ.π., σσ. 220-1· L. W. Doob. *Patriotism and Nationalism*, ὁ.π., σ. 132· E. Gellner, *Thought and Change*, ὁ.π., σ. 171· N. J. Smelser. *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs. N.J., 1968, σ. 134· και A. D. Smith. *Theories of Nationalism*, ὁ.π., σσ. 136-8, 256. Τήν σχηματική ταξινόμηση τών έθνικισμών μέ κριτήριο τήν στάση τους ἔναντι του έκσυγχρονισμοῦ πού προτείνω, ἔχω στρρξει στις ἐπιστημάνσεις τών ἀκόλουθων ἔργων: R. Albrecht-Carrié. «Fiume Nationalism versus Economics». *Journal of Central European Affairs*, 2(1942), σσ. 49-63· A. A. Pepelasis. «The Image of the Past and Economic Backwardness». *Human Organization*, 17, 4(1958/9), σσ. 19-20· H. G. Johnson. «A Theoretical Model of Economic Nationalism in New and Developing States». *Political Science Quarterly*. LXXX, 2(1965), σσ. 169-71· E. B. Ayel. «Nationalist Ideology and Economic Development». *Human Organization*, 25, 3(1966), σσ. 234-6· και E. Gellner. *Nations and Nationalism*, ὁ.π., σσ. 139-43.

τήν φροντίδα για τήν εξέυρεση έρεισμάτων στο παραδοσιακό χθές. Δήλω-
νε, ταυτόχρονα, τήν βούληση για τήν θετική αντιδιαστολή αυτής τής πα-
ράδοσης προς τά γνωρίσματα του έθνικου έχθρου εκείνης τής στιγμής: ή
παραδοσιακή άνέμη συμβόλιζε, πάνω από όλα, τήν έθνική ύπερηφάνεια ά-
πέναντι στα συγχρονικά σταθμά τής ύλιστικής και πρόσκαιρης έπιτυχίας
του Βρετανου έπικυρίαρχου. Ή λειτουργικότητα τής κατασκευασμένης
παράδοσης και των συμβολισμών τής καταφαινεται, θεβαίως, άκόμη εύ-
κολότερα σέ εκείνες τίς πρόδηλες άπόπειρες χρησιμοθηρίας πού δέν στέ-
φονται μέ άπόλυτη έπιτυχία, είτε επειδή δέν είναι πολύ πειστικές άφ' έαυ-
τές είτε επειδή συμβαίνει νά άμφισβητούνται έντονα από άλλες, άντιμαχό-
μενες έθνικιστικές ιδεολογίες. Τό πρόσφατο παράδειγμα μέ τίς διαφωνίες
σχετικά μέ τά σημερινά δικαιώματα ιδεολογικής κυριότητας και χρήσης
σέ μία άρχαιολογική ανακάλυψη όπως τό άστρο τής Βεργίνας, είναι, πι-
στεύω, άρκετά διαφωτιστικό από αυτήν τήν άποψη.⁴⁴

Όμως ό έπιχειρησιακός όρθολογισμός πού διέπει τήν χρήση τής πα-
ράδοσης άποδεικνύεται και από κάτι άκόμη: στο έσωτερικό τής ίδιας έθ-
νικιστικής ιδεολογίας παρατηρούνται συχνά διαφωνίες για τήν σκοπιμότητα
τής έπιλογής άνάμεσα στην μία ή τήν άλλη έκδοχή τής έθνικης παράδο-
σης, σέ σχέση μέ τήν διαφορετική πρόσληψη παροντικών προβλημάτων
και τήν διαφορετική άντίληψη για τήν άμεση άντιμετώπισή τους. Μέχρι
και σήμερα, επί παραδείγματι, οι άμφίθυμοι προσανατολισμοί του τουρκι-

44. Για τό άστρο τής Βεργίνας, βλ. τήν σταθμισμένη έπισκόπηση από τον Κ. S. Brown.
«Seeing stars: character and identity in the landscapes of modern Macedonia». *Antiquity*,
68(1994). Για τον ρόλο τής άνέμης στους συμβολισμούς του ίνδικου έθνικισμού, βλ. Κ. W.
Deutsch. *Nationalism and Social Communication*, ό.π., σ. 180 και E. Kedourie.
«Introduction», ό.π., σσ. 58-9. Πρβλ. A. Toynbee. *Change and Habit*. Λονδίνο, 1966, σσ.
200-1. Ή έπιχειρησιακός όρθολογισμός στην χρήση τής παράδοσης από τον έθνικισμό ένισχύ-
ει, από τήν πλευρά του, τήν προσέγγιση του όλου φαινομένου από τον Χέκτερ στην βάση των
θεωριών τής όρθολογικής έπιλογής. Βλ. σχετικά, Μ. Hechter. *Principles of Group
Solidarity*. Berkeley & Λονδίνο, 1987· Μ. Hechter. «Nationalism as Group Solidarity».
Ethnic and Racial Studies, 10, 4(1987), 415-26· και Μ. Hechter. «Rational choice theory
and the study of race and ethnic relations», στο J. Rex & D. Mason (έπιμ.). *Theories of
Race and Ethnic Relations*, Καμπριτζ, 1988. Πρβλ., τέλος, Ν. Δεμερτζής. *Ή λόγος του
έθνικισμού*. Άθήνα, 1996, σ. 59.

κοῦ ἔθνικισμοῦ ἄλλοτε πρὸς τὴν Δύση κι ἄλλοτε πρὸς τὴν Ἀνατολή ἀντανακλῶνται στὴν χροῖα ἔριδα μέσα στους κόλπους τῆς τουρκικῆς ἐθνοκρατικῆς ἡγεσίας καὶ διανόησης ἀπέναντι στὴν ὀθωμανικὴ κληρονομιά, ἀλλὰ καὶ στὸ δίλημμα γιὰ τὸ ἐάν οἱ ἀπώτερες καταβολές τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὸ Τουράν ἢ στὴν ὑποτιθέμενη, ἄρεια ἰδιοσυστασία τῆς τουρκικῆς φυλῆς.⁴⁵

Συνήθως τὰ προβλήματα παρόμοιων ζυμώσεων παρατηροῦνται ὅταν ἀκόμη δὲν ἔχει κατισχύσει μία καὶ ἀποκλειστικὴ ἐκδοχὴ ἔθνικῆς παράδοσης, ὅπως φέρ' εἰπεῖν συμβαίνει μὲ τοὺς σχετικὰ νέους ἔθνικισμούς, σάν τὸν ἰνδικό καὶ τὸν ἀλγερινό, ἢ, ἀκόμη πῶ πρόσφατα, μὲ τὸν ἔθνικισμό τῆς Ζιμπάμπουε καὶ τὸν ἔθνικισμό τῆς Μακεδονίας τῶν Σκοπίων. Ἔχουμε ὅμως τὴν τάση νὰ λησμονοῦμε πῶς ἀνάλογα προβλήματα εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ παλαιότεροι ἔθνικισμοί, οἱ ὁποῖοι σήμερα, ἀκριβῶς χάρη στὴν «ἐπιτυχία» τους, θεωροῦνται ὅτι διαθέτουν ἀσφαλεῖς καὶ ἀδιαφιλονίκητες ἔθνικές παραδόσεις. Ὡστόσο, δὲν ἔχουν παρέλθει οὔτε κἀν δύο αἰῶνες ἀπὸ τότε πού ἡ κατίσχυση τοῦ τρίσημου σχήματος Ζαμπέλιου-Παπαρρηγόπουλου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἔθετε τέρμα στὴν ὀξύτατη διαφωνία σχετικὰ μὲ τὴν κληρονομιά τῆς παράδοσης τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως ἐπίσης πρόσφατες εἶναι οἱ ἔριδες στὸ ἐσωτερικό τοῦ γαλλικοῦ ἔθνικισμοῦ γιὰ τὸ χρονικὸ βάθος τῆς ἱστορίας τοῦ γαλλικοῦ ἔθνους, ἀνάλογα μὲ τίς μέριμνες καὶ τοὺς προσανατολισμούς τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς συγκυρίας, ἄλλοτε μὲ ἀναφορές στὴν μυθικὴ ἀρχαιότητα τῶν Γαλατῶν (ὅπως συνέβη στὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης) κι ἄλλοτε μὲ τὴν ρομαντικὴ ἀφομοίωση τῶν μεσαιωνικῶν Φράγκων (ὅπως συνέβη, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα). Οἱ διαφορῆς ὅμως γιὰ τίς ἐπὶ μέρους πολιτικές, ταξικές ἢ παραταξιακές προτιμήσεις τοῦ παρόντος (καὶ τίς ἀντανακλάσεις τους στὴν πρόσληψη τοῦ ἔθνικου συμφέροντος) ταλάνισαν τὴν γαλλικὴ ἔθνικὴ ἱστοριογραφία καὶ σέ σχέσῃ μὲ τὸ περισσότερο πρόσφατο παρελθὸν τῆς γαλλικῆς ἱστορίας, ὅπως, λ.χ., μὲ τὴν

45. Βλ. E. Kedourie. «Introduction», ὁ.π., σσ.48-52. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται, σέ διαφορετικὴ μορφή, καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἐβραϊκοῦ ἔθνικισμοῦ — βλ. σχετικά, R. Paine. «Israel: Jewish identity and competition over 'tradition'», στὸ E. Tonkin κ.ἄ. (ἐπιμ.). *History and Ethnicity*, ὁ.π., σσ. 121-8.

ἀποτίμησι τῆς ἰδίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις καί τῶν Ναπολεόντειων Χρόνων.⁴⁶

Ἡ παράδοσι δέν κρίνεται λοιπόν μέ «παραδοσιακά» μέτρα, ἀφοῦ ἡ δικαίωσι τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐκδοχῆς βασίζεται περισσότερο σέ συγχρονικές, ἄμεσες ἀνάγκες, παρά στήν ἐπίκλησι παραγόντων ὅπως ἡ πίστι, ἡ ἐπανάληψι, ἡ αὐθεντία ἢ ἡ ἀποκαλυπτική ἐμπειρία. Ἡ παράδοσι, συνεπῶς, δέν εἶναι ποτέ δεδομένη, ἀλλά δημιουργεῖται καί ἀναπαράγεται στή βάση συγχρονικῶν ἀναγκῶν καί μελημάτων: «ἡ παράδοσι δέν εἶναι κάτι πού κληροδοτεῖται ἀδιαμεσολάβητα, ἀλλά κάτι πού ἀνανεώνεται μέ τήν διαμεσολαβητική πρωτοβουλία τοῦ ἐκάστοτε παρόντος».⁴⁷

Ἐδῶ ὥστόσο ἔγκειται καί ἡ ἐγγενῆς ἀντιφατικότητα τῶν ἱστορικῶν ἐπιδόσεων μιᾶς σύγχρονης ἰδεολογίας, ὅπως ὁ ἐθνικισμός. Στήν προσπάθειά της νά ἀποκαταστήσει τό νῆμα τῆς διακεκομμένης συνέχειας γιά τοὺς δικούς της, ἄμεσους καί πρακτικούς, λόγους, ἡ σύγχρονη ἰδεολογία διαχέει μίαν αἴσθησι τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγκασμένη νά ἀρνεῖται τήν νεοτερική της καταβολή καί παρακίνησι. Οἱ ἀφαιρέσεις περί τίς ὁποῖες περιστρέφονται οἱ σύγχρονες ἰδεολογίες προβάλλονται ἔτσι ὡς ὑπερ-ἱστορικά ὑποκειμένα πού κινοῦνται καί μεταμορφώνονται στόν χρόνο, παραμένοντας ὅμως κατ' οὐσίαν ἀναλλοίωτα. Σέ αὐτήν τήν σχεδόν ἐγελιανή ἀντίληψι πού ἐπιβάλλεται ἀπό τήν σύγχρονη ἰδεολογία, εἶναι ἐπόμενο ὁ χρόνος νά προσλαμβάνει τήν ιδιότητα τῆς ἐσωτερικῆς ὁμοιογένειας, παρότι ἡ ἐν λόγω πλαστή καί παραπλανητική ἐντύπωσι ὀφείλεται

46. Γιά τήν ἀνισι καχυποψία μας ἀπέναντι στίς ἱστοριογραφικές ἐπιδόσεις τῶν νέων ἐθνικισμῶν καί τήν ἀκριτή ἀποδοχή τῶν μύθων περί ἐθνικῆς συνέχειας στοὺς παλαιούς ἐθνικισμούς, βλ. E. Balibar, «La forme nation: histoire et idéologie», ὁ.π., σ. 188. Γιά τίς ἐναλλαγές στήν ἀποτίμησι τῶν Ναπολεόντειων Χρόνων ἀπό μέρος τῆς γαλλικῆς ἱστοριογραφίας τοῦ ὕστερου 19ου αἰ., ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε (πολιτικά ὑπερπροσδιορισμένη) εἰκόνα γιά τό γαλλικό ἔθνος καί τήν ἱστορικὴ του συνέχεια, βλ. τήν γοητευτικὴ μελέτη τοῦ P. Geyl, *Napoleon: For and Against* [1949], Harmondsworth, 1965.

47. Γ. Β. Λεονταρίτης, «Ἡ μόνιμη —καί ἴσως ἀξεπέραστη— κρίσι τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-37(1988), σ. 120. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψι, ἡ ἐπιχειρησιακά ὀρθολογική χρῆσι τῆς ἱστορίας ἀπό τόν ἐθνικισμό εἶναι ἀνάλογη μέ τήν παρακίνησι τῶν ἐθνικιστικῶν ἐπεμβάσεων στό ἐθνικό γλωσσικό ἰδίωμα. Βλ. σχετικᾶ, Π. Ε. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία*, ὁ.π., σσ. 173-5.

ἀκριβῶς στὴν ἱστορική τομή τῆς νεοτερικότητας καὶ στὴν παρεπόμενη ἀνάδυση τῆς ἔννοιας τῆς ἱστορικότητας. Αὐτός εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Κλόντ Λεφόρ ὀρίζει τὴν σύγχρονη ἰδεολογία γενικά ὡς ἐκείνη τὴν ἀκολουθία παραστάσεων, πού ἐγκαθιδρύει τὴν αἴσθησι, «μιας κοινωνίας χωρὶς ἱστορία, στὴν ἴδια τὴν καρδιά τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας». Καὶ πῶς συγκεκριμένα, αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἱστορική παράδοσι τοῦ ἔθνους παρουσιάζεται τελικά ὡς ἐνιαία καὶ ἀδιάλειπτη, ἀφοῦ ἐνιαῖο καὶ διαχρονικό θεωρεῖται καὶ τὸ ἱστορικό της ὑποκείμενο.⁴⁸

Ἡ συνείδησι τοῦ συγκεκριμένου παραδόξου ἀποτελεῖ βασική, πιστεύω, προϋπόθεσι γιὰ τὴν κριτική προσέγγισι τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας διὰ τῆς ὁποίας συγγράφονται καὶ διδάσκονται οἱ διάφορες ἐθνικές ἱστορίες. Οἱ ἐθνικισμοὶ πού τίς ἐμπνέουν ἀποτελοῦν καθ' ὅλα σύγχρονες πολιτικές ἰδεολογίες, πού παρέχουν περιγραφές καὶ ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου συνοδευμένες ἀπὸ ἀξιολογικές κρίσεις καὶ πραξολογικά προτάγματα. Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν κοσμική ἀφαίρεσι τοῦ ἔθνους, ἡ εἰδοποιός διαφορὰ τῆς ὁποίας ἐναντι ἄλλων ἰδεολογημάτων εἶναι ὁ συγκεκρισμός ἀποδείξεων πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας καὶ ἀξιώσεων πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας. Ὁ ἐθνικισμός ἐπιδιώκει νὰ ἀλλάξει τὸ παρὸν καὶ νὰ σχεδιάσει τὸ μέλλον, σύμφωνα μὲ αὐτές τίς ἀξιώσεις. Ἀλλὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν, τὸ καινούργιο δὲν μπορεῖ παρά νὰ προχωρήσει «ὑπὸ τὸ προσωπεῖο τοῦ παλαιοῦ».⁴⁹

Αὐτό συμβαίνει, ἐπειδὴ, γιὰ νὰ πραγματώσει τίς ἀλλαγές πού εὐαγγελίζεται, ὁ ἐθνικισμός ὀφείλει προηγουμένως νὰ ὀργανώσει τὸ παρελθόν — καί, μάλιστα, νὰ τὸ πράξει κατὰ τρόπο ὥστε νὰ στοιχειοθετεῖται ἐκεῖ ἡ

48. Βλ. C. Lefort. *The Political Forms of Modern Society*, ὁ.π., σ. 201. Ἴσως ὁ χαρακτηρισμός αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν χρόνο θὰ ἔπρεπε νὰ παραπέμπει ὄχι μόνον στὸν Χέγκελ, ἀλλὰ καὶ στὸν Σίλερ, ὅπου συναντᾶται γιὰ πρώτη φορά ἡ ἰδέα τῆς «καθολικῆς ἱστορίας», τὸ οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ κίνησι τοῦ ὑπερ-ἱστορικοῦ ὑποκειμένου. Βλ. τὴν σχετικὴ πραγμάτευσι τοῦ συγκεκριμένου σημείου στὸ E. Voegelin. «The Eclipse of Reality», ὁ.π., σσ. 128-30, 150.

49. Κ. Βεργόπουλος, «Ἡ δυναμικὴ τοῦ 1821», ὁ.π., σσ. 83-4. Τὸ κριτικό ἐγγεῖρημα ἐναντι τοῦ ἐθνικισμοῦ θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ συνοψιστεῖ στὴν κατάδειξι, καὶ τὴν κατανόησι, τῆς «νεοτερικότητας τῶν ἐθνικιστικῶν ἀρχαϊσμῶν». Βλ. σχετικά, E. J. Hobsbawm. «Introduction: Inventing Traditions», ὁ.π., σσ. 1, 5, 14.

πολιτισμική αὐθυπαρξία τοῦ ἔθνους, ἀπό τήν ὁποία θά μπορεῖ νά προκύπτει, φυσικά καί ἀβίαστα, ἡ συνακόλουθη τεκμηρίωση τῶν ἐθνικῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων στό παρόν καί στό μέλλον. Κατά τοῦτο, ἡ ἱστορία τοῦ ἔθνους συνιστᾶ ὄντως βασική «προϋπόθεση τῆς μοίρας του», ἀφοῦ μόνον μέ τήν κατάδειξη τοῦ ἀνεξάρτητου ἐθνικοῦ παρελθόντος τεκμηριώνονται τά παραγγέλματα τοῦ ἐθνικισμοῦ ὑπό τήν μορφή τοῦ ἐθνικοῦ πεπρωμένου. Ἡ ἱστορική καταγωγή καί ἡ ἱστορική ἀποστολή τοῦ ἔθνους παρουσιάζονται ἔτσι ἀλληλένδετες — συνυφασμένες σέ ἐνιαῖο ἀφήγημα, τήν ἐθνική ἱστορία.⁵⁰

Βεβαίως, καί μόνη ἡ ὑπόθεση ὅτι, ἐπειδή τό ἔθνος διαθέτει παρελθόν, πρέπει συνακόλουθα νά διαθέτει καί μέλλον, θά ἀρκοῦσε γιά νά καταδείξει τόν σύγχρονο χαρακτήρα τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, ἡ ὁποία διατρέχεται ἀπό τήν δική της, ἐθνοκεντρική ἐκδοχή τοῦ νεοτερικοῦ ἰδεολογήματος περί γραμμικῆς ἐξέλιξης καί προόδου. Ἀπό τήν ἄλλην ὅμως πλευρά, ἡ ἐθνική ἱστορία, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ ἐπιθετικοῦ της προσδιορισμοῦ, εἶναι σημασιολογικά καί ἀξιολογικά βεβαρυμένη: τό ἐσωτερικό της εἶναι μονοσήμαντο, ἀφοῦ καταλαμβάνεται ἀποκλειστικά καί μόνον ἀπό τήν ἀέναη κίνηση στόν χρόνο αὐτῆς τῆς φαντασιακῆς ὄντοτητας (τοῦ ἔθνους) πού, παρά τίς χρονικές μεταλλαγές στήν μορφολογία της, διατηρεῖ τήν ἀνεξάρτητη, ὑπερ-ἱστορική ἰδιοσυστασία της. Συνεπῶς, οἱ ἱστοριογραφικές δραστηριότητες τοῦ ἐθνικισμοῦ σκοπό ἔχουν νά καταδείξουν ὅτι, παρά τήν «ἱστορία» του, τό ἔθνος παραμένει ἕνα καί τό αὐτό — ἐνιαῖο καί οὐσιαστικά ἀναλλοίωτο στόν χρόνο. *Plus ça change, plus ça resté la même chose* —

50. «Ἡ δόμηση τοῦ παρελθόντος δίνει τό μέτρο τῆς δόμησης τοῦ μέλλοντος. Καί, ἀναγκαστικά, τό παρελθόν πού ἰδεολογικοποιεῖται σάν συλλογική κληρονομιά προδιαγράφει τό μέλλον πού ἰδεολογικοποιεῖται σάν συλλογικό πεπρωμένο.» Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση καί ἐκσυγχρονισμός», ὅ.π., σ. 43. Βλ. ἐπίσης P. Stallybrass, «Time, space and unity: the symbolic discourse of *The Faerie Queene*», στό R. Samuel (ἐπιμ.), *Patriotism*, Λονδόν & Νέα Ὦρκη, 1989, τ. III, σ. 201, ἀλλά καί F. Hertz, *Nationality and History in Politics*, ὅ.π., σ. 19, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι κάθε ἐθνικιστική ἰδεολογία «κάνει χρήση δύο τύπων μύθου, τοῦ μύθου τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς καί τοῦ μύθου τῆς μεγάλης ἀποστολῆς». Γιά τίς ἱστορικές προϋποθέσεις τῆς μοίρας τοῦ ἔθνους, βλ. A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, ὅ.π., σ. 208, ἐνῶ πρὸς σχετικά, καί K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, ὅ.π., σσ. 24, 88.

αυτή είναι εν τέλει ή αρχή ή όποια αναδύεται από τις ιστοριογραφικές δραστηριότητες του εθνικισμού, αφού ή εθνική ιστορία επιτρέπει τήν υποστασιοποίηση του έθνους σε διαχρονική σταθερά.⁵¹

Τούτο όμως ουδόλως αναιρεί τό γεγονός ότι ή ίδια ή συγγραφή τής εθνικής ιστορίας συνιστά αδιάλειπτη και αντικατική δημιουργία. Παρά τήν εντύπωση τής όμοιογενούς συνέχειας μέ τήν όποια επιχειρεί νά περιβάλλει τό αντικείμενό της (τό έθνος), ή εθνική ιστορία δέν παύει νά αποτελεϊ τό εκάστοτε προϊόν διαφορετικών μεταξύ τους αναγκών, συνθηκών, συνθέσεων, αλλά και φορέων τής εθνικιστικής ιδεολογίας — των συγκεκριμένων κατά περίπτωση εκπροσώπων τής εθνικής διάνοησης, οι όποιοι έχουν ως έργο τους τήν συγχώνευση του εθνικού παρελθόντος μέ τό εθνικό παρόν ανάλογα προς τους εκάστοτε σχεδιασμούς των μελλοντικών προοπτικών του έθνους. Έτσι όμως οδηγούμεθα σε μίαν άλλη όψη τής έγγενούς αντικατικότητας που χαρακτηρίζει τήν ιδιότυπη εθνικιστική αντίληψη για τόν χρόνο: ή αίσθηση τής εθνικής συνέχειας συρράπτεται από πολλές επιμέρους ασυνέχειες, αφού καλλιεργείται σε εξ όρισμού ρευστό περιβάλλον, τό όποιο αναπροσδιορίζει συνεχώς τις ανάγκες τής σύζευξης παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Συνεπώς, ή ίδια ή πράξη τής συγγραφής τής εθνικής ιστορίας είναι, από τήν φύση της, άνομοιόμορφη, εύπλαστη, άσυνεχής, εύμετάβλητη, προσαρμόσιμη — ανάλογα μέ τά όσα κατά περίπτωση επιβάλλει ή παροντική ανασύσταση του παρελθόντος και ή αναδρομική θέαση του παρόντος και του μέλλοντος. Σε ό,τι λοιπόν αφορά στην ιδιόμορφη διαλεκτική του χρόνου στό έσωτερικό του εθνικισμού, ισχύει ακριβώς τό αντίστροφο από τήν επιδιωκόμενη εντύπωση — plus ça reste la même chose. plus ça change.⁵²

Τό στοιχείο αυτό μάς επιτρέπει νά αντίληφθούμε τόν δυναμισμό και

51. Βλ. T. H. Eriksen. *Ethnicity and Nationalism*. Λονδόν & East Haven. Ct, 1993, σσ. 71, 103. Για τήν κυριαρχία του εύρύτερου ιδεολογήματος περί γραμμικής προόδου στον εθνικισμό, βλ. E. Kedourie, «Introduction», ό.π., σ. 93, αλλά και A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, ό.π., σ. 191.

52. Βλ. J. Llobera. «Catalan National Identity», ό.π., σ. 247. Για τόν ρόλο των διαουμένων στην παραγωγή των σύγχρονων ιδεολογιών, βλ. A. W. Gouldner. *The Future of Intellectuals*, ό.π., σ. 48.

τήν πλαστικότητα πού χαρακτηρίζουν τήν συγγραφή τῶν ἐθνικῶν ιστοριῶν καί ἀπό μίαν ἀκόμη ἄποψη. Ὡς μήν λησμονοῦμε ἐδῶ: ἡ ἐθνική ἱστορία δέν συγγράφεται ἐν κενῷ οὔτε παρακινεῖται ἀπό ἀξιολογικῶς οὐδέτερα γνωστικά κίνητρα. Πρόκειται γιά «ζωντανό παρελθόν», πού δημιουργεῖται γιά νά ὑποβαστάξει τίς συνολικότερες στοχεύσεις μιᾶς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῆς νεοτερικότητος, ἡ ὁποία, γιά νά ὑπάρχει, πρέπει συνεχῶς νά ἀνταποκρίνεται στίς ἐκάστοτε προκλήσεις τῆς συγκυρίας.⁵³

Οἱ προκλήσεις ἀπορρέουν, κατά πρῶτον, ἀπό τίς ἴδιες τίς ἀνάγκες τοῦ ἐθνικισμοῦ νά πείθει τό (ἐπίδοξο ἢ ὑπαρκτό) ἐθνικό σῶμα στό ὁποῖο ἀπευθύνεται — νά δημιουργεῖ νέους καί νά συγκερατεῖ παλαιούς ὁπαδούς, νά τοὺς συγκινεῖ καί νά τοὺς παρακινεῖ, ὑποβαθμίζοντας τίς ἐσωτερικές ἀμφισβητήσεις καί ἐπιβάλλοντας ἐνιαία ἀντίληψη γιά τήν πορεία τοῦ ἔθνους στόν χρόνο. Ἀλλά ἴσως ἀκόμη σημαντικότερη εἶναι ἡ μαχητικότητα πού ἐπιβάλλεται στόν ἐθνικισμό ἀπό τήν ἴδια τήν διάκριση μεταξύ ἐθνικῶν ὁμαδώσεων στήν ὁποία στηρίζεται καί τήν ὁποία προάγει — στόν βαθύτερο, δηλαδή, λόγο τῆς ὑπαρξῆς του. Ὡς πρὸς αὐτό λοιπόν τό σημεῖο, δέν εἶναι δυνατόν νά παραβλέπουμε τό ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία ἀναπτύσσεται σέ περιβάλλον πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀναπόφευκτη ἐξωτερική ἀντιπαλότητα — ἀντιπαλότητα πρὸς ἄλλα ἔθνη καί τίς ἀντίστοιχες ἰδεολογίες πού ἐπιχειροῦν νά τά νομιμοποιήσουν. Ὅποιες κι ἂν εἶναι κατά περίπτωσιν ἢ χρονική φάσιν οἱ διακυμάνσεις στήν οὐξύτητα παρόμοιων διαμαχῶν, ἡ διαπάλη πρὸς ἄλλους ἐθνικισμούς ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, δεδομένου ὅτι, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Μπένεντικτ Ἄντερσον, «κανένα ἔθνος δέν φαντάζεται τόν ἑαυτό του ὡς ἰσοδιάστατο μέ τήν ἀνθρωπότητα».⁵⁴

53. Βλ. H. Seton-Watson. *Nations and States*, ὁ.π., σσ. 169-74. Γιά τόν «ζωντανό» χαρακτήρα τοῦ παρελθόντος στήν ἐθνικισμό, βλ. A. D. Smith. «History and liberty: dilemmas of loyalty in Western democracies». *Ethnic and Racial Studies*, 9, 1(1986), σ. 53 καί A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 148.

54. B. Anderson. *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 16. Γιά τήν σημασία τοῦ «ἐξωτερικοῦ ἀκροατηρίου» τοῦ ἐθνικισμοῦ, βλ. D. Lowenthal. «Identity, Heritage, and History», ὁ.π., σ. 48.

Συνεπώς, ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία καλεῖται νὰ στοιχειοθετηθεῖ καὶ «ἱστορικά» τίς ἀξιώσεις τοῦ οἰκείου ἔθνους ἐν μέσῳ ἑνὸς συνεχῶς μεταβαλλόμενου πολιτικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἔναντι τῶν ἐκάστοτε προκλήσεων, ἀπειλῶν καὶ ἀμφισβητήσεων πού προβάλλουν ὁμόλογες, ἀλλὰ ἀνταγωνιστικές πρὸς τὴν ἴδια ἰδεολογίες. Οἱ ἱστοριογραφικὲς ἀναπροσαρμογές τοῦ ἐθνικισμοῦ ἐν ὄψει νέων ἐθνικῶν ἀπειλῶν ἢ ἐθνικῶν ἐχθρῶν δηλώνουν ἐν τοῖς πράγμασι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν δυναμικὴ ἀβεβαιότητα πού διατρέχει τίς ἱστορικές τοῦ μέρμενες — ὅτι δηλαδή ἡ συγγραφή τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας διενεργεῖται πάντοτε «μέ τὴν κρίσιμη ἀνησυχία ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἱστορία θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ ἄλλη, θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γραφεῖ καὶ διαφορετικά».⁵⁵

Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ζυμώσεις πού παρατηροῦνται στό ἐσωτερικὸ τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογιῶν ἀνάμεσα σέ διάφορες ἀντιμαχόμενες ἐκδοχές καὶ προσλήψεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους, ἕως ὅτου μία ἀπὸ αὐτές ἐπικρατῆσει ἀποκλείοντας ἢ συνθέτοντας ὅλες τίς ὑπόλοιπες. Ὅμως ἡ αἰτία πίσω ἀπὸ τὴν εὐπλαστὴ ποικιλία πού χαρακτηρίζει τὴν παραγωγή τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας βρίσκεται στό βαθύτερο διακείμεμα τό ὁποῖο ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὴν τὴν μόνιμη αἴσθησι τῆς ἀβεβαιότητος — αἴσθησι, πού ὑποδαυλίζει συνεχῶς τὴν προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ (ἢ νὰ διατηρηθεῖ) ἡ ἐντύπωσι τῆς ἐνιαίας, συνεχοῦς καὶ φυσικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἔθνους.

Παράλληλα, ἡ ἀβεβαιότητα αὐτὴ μᾶς ὑποψιάζει καὶ σχετικὰ μέ τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ κρίσιμου ρόλου πού τό παρελθόν ἐπιτελεῖ στό ἐσωτερικὸ τοῦ ἐθνικισμοῦ. Κατὰ πρῶτον, ἂν ἡ συμβολικὴ δύναμι τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας ἔγκειται στὴν συνεχῆ διαμεσολάβησι τῶν παροντικῶν προβλημάτων καὶ τῶν μελλοντικῶν προσδοκιῶν ἀπὸ παρελθοντικὲς ἀναφορές,

55. P. Stallybrass. «Time, space and unity», ὁ.π., σ. 200. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Στάλιμπρας, ἡ πράξι τῆς συγγραφῆς πρέπει νὰ ὑποβαθμιστεῖ, νὰ ξεχαστεῖ, πρὸς χάρι τῆς ἀνάγνωσις. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἐμφάνισι νέων ἐθνικῶν ἐχθρῶν καὶ τῶν ἀναγκαίων ἐκλογικεύσεων στίς ὁποῖες ἀναπόφευκτα προσφεύγει ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία γιὰ νὰ τοὺς συμπεριλάβει στὸν παρελθοντικὸ τῆς λόγου, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα προσφέρονται ἀπὸ τίς ἐπιπτώσεις τοῦ 1870, ἀφ' ἑνὸς στὴν περίπτωσι τοῦ γαλλικοῦ ἐθνικισμοῦ ἐξαιτίας τοῦ γαλλοπρωσικοῦ πολέμου καὶ τῆς προσάρτησις τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λωρραίνης καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν περίπτωσι τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ἐξαιτίας τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας.

συγκρίσεις καί συμπεράσματα, τότε βεβαίως ἡ συγχώνευση τῶν τριῶν σκελῶν τοῦ ἔθνικοῦ χρόνου δέν χρειάζεται νά δηλώνεται πάντοτε *expressis verbis* στά ἔθνικά ἱστορικά ἀφηγήματα. Συνήθως συναίγεται ἀβίαστα, ἄλλοτε ὡς ἄρρητο πραξεολογικό συμπέρασμα, ἄλλοτε ὡς σύγκριση τοῦ παρόντος μέ τό παρελθόν κι ἄλλοτε ὡς προβολή τοῦ παρελθόντος στό μέλλον. Κατά δεύτερο ὅμως λόγο, οἱ σύμφυτοι πρὸς τό ἴδιο τό ἐγχείρημα τῆς συγχώνευσης καταναγκασμοί ἐπιβάλλουν ἀνάλογους περιορισμούς στίς μυθοπλαστικές δυνατότητες τοῦ ἔθνικισμοῦ — στά περιθώρια τῆς αὐθαιρεσίας, ἄν προτιμᾶμε, ἐντός τῶν ὁποίων ἡ ἔθνική ἱστορία μπορεῖ κατά περίπτωσιν νά κινηθεῖ. Ἡ ἔθνική ἱστορία δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖ προῖον ἀπόλυτης ἐφεύρεσης, δέν μπορεῖ νά εἶναι παράγωγο κάποιας ἐν κενῶ πνευματικῆς δημιουργίας, ἐπειδή, ἄν μή τι ἄλλο, τό ἀποτέλεσμά της ὀφείλει νά διαθέτει στοιχειώδη ἀπήχηση — ἐπειδή, ἐν τέλει, πρέπει νά πείθει.⁵⁶

Τό καθοριστικό αὐτό αἴτημα τῆς ἀξιοπιστίας σημαίνει πῶς, κατά τήν παραγωγή τῆς ἔθνικῆς ἱστορίας, ὁ ἔθνικισμός ὀφείλει νά ἀναζητεῖ καί νά ἀξιοποιεῖ ὅσο τό δυνατόν ἀποτελεσματικότερα ὑπαρκτές «πρῶτες ὕλες» — κάποια τουλάχιστον ψήγματα συλλογικῆς ἀλληλεγγύης (ἢ ἔστω συλλογικῆς ἄρνησης ἢ ἀπόρριψης), κάποια ἐκμεταλλεύσιμα ἰζήματα συλλογικῆς μνήμης, τά ὁποῖα νά μπορεῖ νά μεταπλάσει σέ ζωντανά καί πειστικά ἰδεολογήματα. Ἡ συνεχῆς ἀναζήτησις αὐτῶν τῶν «οὐτοπικῶν πυρῆνων τῆς ἀλήθειας» ἀποκαλύπτει τό ἀναλυτικό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο ἀναπόφευκτα περιέρχεται ἡ μελέτη τοῦ ἔθνικιστικοῦ φαινομένου μέ τήν υἱοθέτησι ἀκραίων ἐθνογενετικῶν θέσεων, πού καταλήγουν στήν ἀναγωγή του σε (μετέωρο ἀπό ἱστορικο-κοινωνιολογικούς περιορισμούς) πνευματικό γυμνάσιο, σέ κατασκεύασμα ἐκ τοῦ μηδενός.⁵⁷

56. Τό συγκεκριμένο σημεῖο συζητεῖται ἀκροθιγῶς καί ἀπό τούς M. Chapman, M. McDonald & E. Tonkin, «Introduction», στό E. Tonkin κ.ἄ. (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, ὁ.π., σ. 8.

57. Τό ἀναλυτικό ἀτόπημα τοῦ ἀκραίου «κονστρουκτιβισμοῦ» ὡς πρὸς αὐτό τό σημεῖο δέν παρατηρεῖται μόνον σέ δογματικές ἢ ἀφελεῖς ἐκδοχές τῆς ἐθνογενετικῆς προσέγγισης, ἀλλά καί σέ διεισδυτικότερες, καθ' ὅλα τά ὑπόλοιπα, ἀναλύσεις τοῦ φαινομένου, ὅπως λ.χ. σέ ἐκείνη τοῦ Ἔρνεστ Γκέλνερ. Βλ. ἐνδεικτικῶς E. Gellner, *Thought and Change*, ὁ.π., σ. 168 καί E. Gellner, *Nations and Nationalism*, ὁ.π., σσ. 48-9. Τήν φράση «οὐτοπικοί

Θά ἔλεγα λοιπόν πώς ἡ μελέτη τῆς διαδικασίας διὰ τῆς ὁποίας συγγράφεται καί, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, ἀναπροσαρμόζεται ἡ ἐθνική ἱστορία πρέπει νά ἀφορμᾶται ἀπό αὐτήν τήν κατ' ἀνάγκην σύνθετη, πρόσληψη τοῦ παραγωγικοῦ τῆς ἀποτελέσματος — ὡς κράματος «ἀλήθειας» καί «ψεύδους», ὡς ρευστοῦ ἀμαλλάματος στό ὅποιο ἡ φαντασία, ἡ ἐπιθυμία καί ἡ ἀνάγκη ἀναπλέκονται μέ πραγματολογικά δεδομένα, σέ συνεχῆ ἀναζήτησι, τοῦ πλέον ἀποτελεσματικοῦ καί πειστικοῦ λόγου ὄχι μόνον γιά τό παρελθόν, ἀλλά καί γιά τό παρόν καί τό μέλλον τοῦ ἔθνους.⁵⁸

Βεβαίως, ἡ κατ' οὐσίαν ἀκατάπαυστη αὐτή προσπάθεια συχνά κρυσταλλώνεται σέ συγκροτημένη πραγματικότητα, ἐάν καί ὅποτε κάποια ἐκδοχή τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας κατορθώνει νά κατασιγάσει τίς ἀμφισβητήσεις, νά ἐπικρατήσει ἔναντι τῶν ἀνταγωνιστῶν τῆς καί νά γίνει ἔστω καί μερικῶς ἀποδεκτή ἀπό τό ἐξωτερικό καί, κυρίως, ἀπό τό ἐσωτερικό ἀκροατήριό τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας. Ἔχει ὅμως σημασία νά ἐκτιμήσουμε τά πρωταρχικά κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων διενεργοῦνται αὐτές οἱ κρυσταλλώσεις τῶν ἱστοριογραφικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἐθνικισμοῦ. Καί τοῦτο, διότι, ὅπως προανέφερα, ἡ ἐπιτυχία τους στίς περιπτώσεις τῶν κατεστημένων ἐθνικῶν ἱστοριῶν καί τῶν ἀγγνωρισμένων ἐθνῶν εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη πού τίς καθιστᾶ ἀδιαφιλονίκητες καί ἀπρόσβλητες στήν κριτική ἀνάλυση, συσκοτίζοντας τόν ἀβέβαιο καί συχνά ἀγωνιώδη χαρακτήρα τῶν προσπαθειῶν πού ἔχουν προηγηθεῖ.

πυρῆνες τῆς ἀλήθειας» δανεῖζομαι ἀπό τόν J. Lele. «The Two Faces of Nationalism: On the Revolutionary Potential of Tradition», στό J. Dofny & A. Akinowo (ἐπιμ.). *National and Ethnic Movements*, ὁ.π., σ. 204.

58. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι, ὅπως συμβαίνει μέ ὅλες τίς ἰδεολογικές κατασκευές τῆς νεωτερικότητας, ἔτσι καί στήν περίπτωση τῶν ἱστορικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ (πάντοτε πρόσκαιρη καί συμβατική) ἐπιτυχία τους ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐξείρεση τῶν πλέον εὐλογησανῶν καί ἀληθοφανῶν μορφῶν ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης, διὰ τῶν ὁποίων καί μόνον μποροῦν νά διαχθοῦν καί νά ἐμπεδισθοῦν. Βλ. σχετικῶς, P. L. Berger & T. Luckman. *The Social Construction of Reality*. Γκάρντεν Σίτυ ΝΥ, 1967, σσ. 92-104. Γιά τό μίγμα ἀλήθειας καί ψεύδους πού συνθέτει τόν ἐθνικιστικό λόγο, βλ. F. Hertz. *Nationality and History in Politics*, ὁ.π., σ. vi.

Ἐπομένως, μόνον στή βάση αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν (ἀλλά καί τῶν καταναγκασμῶν πού ἐπιβάλλουν) εἶναι δυνατόν νά ἐκτιμήσουμε συνολικά τό ἐπιδιωκόμενο ἰδεολογικό ἀποτέλεσμα, ἀδιάφορα ἀπό τήν ἐκάστοτε συμβατική τοῦ ἐπιτυχία. Ἐάν καί ὅποτε αὐτή ἐπέρχεται, ὁ ἔθνικισμός ὄντως ὑλοποιεῖ τήν φιλοδοξία του γιά τόν «ἐκσυγχρονισμό καί τήν ἐνεργοποίηση τῆς νοσταλγίας γιά τό παρελθόν», ἀλλά ταυτόχρονα ἐκτρέπει ἔτσι καί τήν προσοχή μας ἀπό τίς ἐπιδιώξεις του. Ἡ ἔθνική ἱστορία, στόν βαθμό πού κατισχύει μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλον τρόπο, συνιστᾷ κάτι παραπάνω ἀπό ἀπλή παρελθοντολογία. Ὁ «ἔθνικισμός τοῦ νεκροταφείου» προάγει πειστικές, ἀλλά καί συνάμα πολύ ζωντανές ἐκδοχές τοῦ ἔθνικου παρελθόντος, ἐπειδή ἀκριβῶς ἔχει μονίμως «διπλό προσανατολισμό» — πρὸς τά πίσω, ἀλλά καί πρὸς τά ἐμπρός. Δι' ὃ καί ἡ παρομοίωση τοῦ ἔθνικισμοῦ μέ «σύγχρονο Ἴανό», πού, δίχως νά τό ὁμολογεῖ, ἀτενίζει δλόκληρο τό ἔκταμα τοῦ ἔθνικου χρόνου πού ὁ ἴδιος κατασκευάζει καί ἀναπτύσσει.⁵⁹

Στό σημεῖο αὐτό ἐπιβάλλεται νά διασκεδαστεῖ μιά παρεξήγησι, ἡ ὁποία ἐν πολλοῖς προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο τόν περιοριστικό χαρακτήρα τῶν ὄρων καί τῶν ἐννοιῶν πού χρησιμοποιοῦμε στήν κριτική ἀνάλυσι τοῦ ἔθνικισμοῦ. Ἡ κατίσχυσι τοῦ ἔθνικιστικοῦ φαινομένου, στίς πρωτογενεῖς τουλάχιστον μορφές του στήν δυτική καί τήν κεντρική Εὐρώπη, συμπίπτει μέ τήν κυριαρχία συγκεκριμένων ἰδεολογικῶν ρευμάτων, τά ὁποῖα μποροῦν κατ' οἰκονομίαν νά ὑπαχθοῦν στήν εὐρύτερη κατηγορία τοῦ ρομαντισμοῦ. Ἡ στενή αὐτή σχέση ἀποτυπώθηκε μάλιστα μέ πολύ γλαφυρό τρόπο στίς ἱστοριογραφικές ἀντιλήψεις πού κυριάρχησαν κατά τόν 19ο αἰώνα. Πρόκειται ὅμως γιά σύμπλευσι, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τήν ἀπλή εὐκαιριακή σύμπτωση στό ἐσωτερικό τῆς Ἱστορίας τῶν Ἰδεῶν, ἀφοῦ ὁ ἔθνικισμός ὄχι μόνον προσμίχθηκε μέ τίς ρομαντικές ἰδέες κατά τόν 19ο αἰώνα, ἀλλά δια-

59. Γιά τήν ἐνεργοποίηση, τῆς νοσταλγίας, βλ. J. A. Fishman. *Language and Nationalism*, ὁ.π., σ. 100 σημ. Ὁ χαρακτηρισμός «ἔθνικισμός τοῦ νεκροταφείου» ἀνήκει στόν S.T. Possony, «Nationalism and the Ethnic Factor». *Orbis*, X, 4(1967), σ. 1221. Γιά τόν «διπλό προσανατολισμό» τοῦ φαινομένου, βλ. A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 152, ἐνώ γιά τήν παρομοίωση τοῦ ἔθνικισμοῦ μέ «σύγχρονο Ἴανό», βλ. R. Jay. «Nationalism», ὁ.π., σ. 157, ἀλλά καί T. Nairn. *The Break-Up of Britain*. Λονδόν, 1977, σ. 349.

τήρησε τις ρομαντικές του έμμονές και μετά την παρέλευση της γοητείας πού άσκησε ή συγκεκριμένη κοσμοθεώρηση. Τοῦτο όφείλεται όχι τόσο στην (όποια) αύταξία τών ίδιων τών ρομαντικῶν ιδεῶν, όσο στην σύμπτωση τών γενικῶν ιδανικῶν πού ό ρομαντισμός εξέφρασε ιστορικά μέ τις συγκεκριμένες ανάγκες τις όποιες ό έθνικισμός συνεχίζει νά ύπηρετεῖ και τούς ειδικούς στόχους τούς όποιους θέτει ως ιδεολογία τής νεωτερικότητας.⁶⁰

Κατά συνέπεια, ή σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά συμφυῆ φαινόμενα είχε μάλλον άνισομερή εξέλιξη: ή ιστορική στοιχισή έθνικισμού και ρομαντισμοῦ, όσο σημαντική και άν όντως ύπῆρξε, δέν πρέπει νά μάς οδηγήσει στην ύπόθεση ότι οί (κατά σύμβαση, έστω) «ρομαντικές» ιδεοληψίες δέν συνεχίζουν νά κατατρύχουν τόν ένα εκ τών δύο αὐτῶν ιδεολογικῶν εταίρων, ό όποιος όχι μόνον δέν εξέλιπε μέ την παρακμή τοῦ άλλου, αλλά τουναντίον ένδυναμώθηκε και εξαπλώθηκε. Τοῦτο, κατά την γνώμη μου όφείλεται στό ότι οί προτεραιότητες τις όποιες ό έθνικισμός συνεχίζει νά ύπηρετεῖ, οί ανάγκες στις όποιες εξακολουθεῖ νά απευθύνεται, ταυτίζονται μέ την αναζήτηση εκείνης τής φαντασιακῆς ασφάλειας στό παρελθόν, την όποια ακόμη και σήμερα θά διακινδυνεύαμε νά χαρακτηρίσουμε ρομαντική. Σέ ό,τι λοιπόν αφορά στην οικόδομηση συλλογικῶν ταυτοτήτων μέ έθνικό χαρακτήρα, ή ρομαντική συγχώνευση τής νοσταλγίας μέ την οὔτοπία συνεχίζει νά παρακινεῖ την συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία πού την υποβάσταζει. Και αντίστροφα, θά μπορούσαμε ίσως νά πούμε ότι ό έθνικισμός έχει παραμείνει μόνιμο και ασφαλές καταφύγιο τής ρομαντικῆς διάθεσης στην νεωτερικότητα.

Αὐτή ή παρατεινόμενη (έστω και στην μονομέρειά της) διαπλοκή δέν έμφαίνεται πουθενά άλλου τόσο, όσο στην διπλή ιδιότητα τοῦ έθνικισμού ως ιστορικοῦ και ως προφήτη τοῦ έθνους. Στόν βαθμό πού ή έθνικιστική ιδεολογία κατορθώνει νά επιδιώνει παρακινώντας τό σύγχρονο κοινωνικό

60. Γιά την σχέση έθνικισμού και ρομαντικῆς ιστοριογραφίας, βλ. μεταξύ άλλων, E. H. Carr, *Nationalism and After*. Λονδόν, 1945, σ. 8· H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, ό.π., σ. 574· H. Kohn, *Prophets and Peoples*, Νέα Υόρκη, 1946, σ. 15· και M. Szegedy-Maszak, «The Idea of National Character: A Romantic Heritage», στό P. Boerner (έπιμ.), *Concepts of National Identity*, Baden-Baden, 1986, σσ. 45-61.

υποκείμενο σέ δράση, ή παρελθοντική της «έσωστρέφεια», ή αντίστροφή τής χίμαιρας πού επιχειρεί στόν χρόνο, σημαίνουν πώς ή νοσταλγικότητα καί ό ρομαντισμός δέν είναι διόλου τυχαία χαρακτηριστικά του «άναδρομικού έθνικισμού», αλλά όντως αποτελούν όργανικά συστατικά του στοιχείου. Ίσως σέ αυτό ακριβώς τό σημείο νά έγκειται καί ή αδιάπτωτη ισχύς του ιδεολογικού αυτού φαινομένου ως συμβολικού συστήματος, άφού είναι πολύ εύλογο νά εικάσουμε πώς ό έθνικισμός δέν θά επιτύχανε ποτέ νά καταστεί μιά τόσο άσυγκράτητη δύναμη στην σύγχρονη κοινωνία, δίχως τήν έντονη καί μόνιμη παρουσία ρομαντικών στοιχείων στό έσωτερικό του.⁶¹

Ένα άπό τά πλέον ένδεικτικά στοιχεία αυτής τής παρουσίας είναι ή σχεδόν ιδεοληπτική έμμογή τών περισσότερων έθνικισμών στην ιστοριογραφική εξιδανίκευση του έθνικού χώρου — τής ιστορικής έστίας του έθνους. Δέν έχω έδώ τήν εύκαιρία νά αναφερθώ έκτεταμένα στην συγκεκριμένη οικογένεια τών έθνικιστικών επιχειρημάτων. Ίσως όμως είναι σκόπιμο νά μνημονεύσω παραδειγματικά μία άπό τίς παραφυάδες τών σχετικών ιδεολογημάτων πού υποδεικνύει τήν προσκόλλησή του έθνικισμού στην ρομαντική νοσταλγία. Σέ πολλούς έθνικισμούς, ή μυθοποίηση του έθνικού χώρου συναρτάται μέ τήν αντίστοιχη άνύψωση τής κουλτούρας εκείνης τής μερίδας του έθνικού σώματος πού βρίσκεται άπό τήν φύση της σέ άμεσότερη έπαφή μέ τήν «ιερή γή» του έθνους. Δέν είναι λοιπόν παράξενο πώς τό άξιακό σύστημα του άγρότη, του καλλιεργητή τής γής αναγορεύεται στην πλειονότητα τών έθνικισμών σέ ιδεατό μέτρο του άνόθευτου έθνικού χαρακτήρα, τής πραγματικής «ψυχής» του έθνους, μέ τό όποιο προσμετράται ή παροντική του κατάσταση του έθνους καί διά του όποιου προδιαγράφεται ή εύκαιρία *restitutio in integrum* του παλαιού του μεγαλείου. Ότι βεβαίως ή άπόφαση γιά τήν εξιδανικευμένη αυτή αναγόρευση,

61. Βλ. R. Weltsch, «Hans Kohn on Nationalism», *Orbis*, X, 4(1967), σ. 1313. Πρβλ. J. Llobera, «Catalan National Identity...», *ό.π.*, σ. 255. Γιά τήν «παρελθοντική έσωστρέφεια» του έθνικισμού, βλ. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, *ό.π.*, σ. 348. Γιά τήν ιδιότυπη αντίστροφή τής χίμαιρας πού επιχειρείται στό παιχνίδι μέ τόν χρόνο, βλ. L. W. Doob, *Patriotism and Nationalism*, *ό.π.*, σ. 63. Τέλος, βλ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1790*, *ό.π.*, σ. 74, γιά τήν έννοια του «άναδρομικού έθνικισμού».

στοιχείων του έθνικου αγροτικού πολιτισμού σέ καθολικό μέτρο τής έθνικῆς ταυτότητας είναι συνήθως έργο άστῶν διανοουμένων δέν καταδεικνύει τίποτε άλλο παρά τόν ρομαντικό καί νεοτερικό χαρακτήρα τής έθνικιστικῆς ιδεολογίας.⁶²

Θά ήθελα νά ολοκληρώσω τό δοκίμιο μέ ένα γενικότερο σχόλιο γιά αὐτήν τήν (ἀπαράγραπτη, κατά τήν γνώμη μου) συγγένεια τοῦ έθνικισμοῦ μέ τήν ρομαντική κοσμοαντίληψη. Ὅπως ανέφερα καί στήν ἀρχή, στίς σύγχρονες ιδεολογίες ἡ προσφυγή στήν ἱστορία φαίνεται σάν καταφύγιο στό ὅποιο διασώζεται ἡ ἰδέα τῆς «ἀθανασίας» στήν κατ' ἐξοχήν «φθαρτή» καί «θνητή» κοινωνία τῆς νεοτερικότητας. Ἡ διατύπωση ὑπερβαίνει τόν χαρακτήρα τοῦ ἀπλοῦ φραστικοῦ σχήματος στήν περίπτωση τῆς έθνικιστικῆς ιδεολογίας. Καί τοῦτο, διότι ἡ τόσο στενή ἐξάρτηση τοῦ έθνικισμοῦ ἀπό τήν ἀναγκαία αὐτή προσφυγή (ἤ, ἀκριβέστερα, ἡ έθνικιστική ἀνάγκη, γιά τήν συνεχή συγχώνευση τῶν χρόνων) ἐξυφαίνει ἕναν περίεργο ἰστό συνέχειας ἀνάμεσα στό «νεκρό» (παρελθόν), τό «ζωντανό» (παρόν) καί τό εἰσέτι «ἀγέννητο» (μέλλον). Ὁ έθνικισμός στοχεύει στήν συναρμογή τῶν παλαιῶν, τῶν τωρινῶν καί τῶν ἐρχόμενων γενεῶν τοῦ ἔθνους σέ ἀδιάλειπτο συνεχές, πού σκοπό

62. Γιά τήν ἐξιδανίκευση τῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων ἀπό τόν «έθνογραφικό έθνικισμό», ὅπως τόν ἀποκαλεῖ χαρακτηριστικά ὁ Γκέλλνερ, βλ. E. Gellner. *Encounters with Nationalism*, ὁ.π., σ. 29. Βλ. ἐπίσης K. Minogue. *Nationalism*, ὁ.π., σσ. 60-1· J. A. Fishman. *Language and Nationalism*, ὁ.π., σσ. 8 & 89 σημ· P. F. Sugar. «Ethnicity in Eastern Europe», στό P. F. Sugar (έπιμ.). *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Σάντα Μπάρμπαρα Ca. & Ὁξφόρδη, 1980, σ. 439· E. J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780*, ὁ.π., σ. 103· J. Armstrong. «Towards a Theory of Nationalism: Consensus and Dissensus», στό S. Perival (έπιμ.). *Notions of Nationalism*, ὁ.π., σσ. 39-40· καί K. Βεργόπουλος, «Ἡ δυναμική τοῦ 1821», ὁ.π., σ. 85. Οἱ σχετικές συγκρίσεις καί τά ἐξ αὐτῶν συναγόμενα συμπεράσματα δέν περιορίζονται κατ' ἀνάγκην στό πεδίο τῶν ιδεολογικῶν ἀναλύσεων καί τῆς προπαγάνδας. Ἔχουν μετουσιωθεῖ καί σέ πειραματικές ἐφαρμογές, ὅπως λ.χ. συνέθετ' ἡ με τίς ἀπόπειρες ἀνασύστασης μᾶς «συνθετικῆς *Gemeinschaft*» στό κμπούτζ τοῦ νεοσύστατου έθνικου κράτους τοῦ Ἰσραήλ. Βλ. σχετικά, E. Gellner. «Introduction», στό S. Perival. *Notions of Nationalism*, ὁ.π., σσ. 4-5. Γιά τίς ἀστικές καταβολές τῶν ἀγροτικῶν ἐξιδανίκεύσεων, βλ. T. H. Eriksen. *Ethnicity and Nationalism*, ὁ.π., σ. 102.

ἔχει τὴν ἄρση τῆς ἀσυνέχειας τοῦ χρόνου στὴν νεωτερικότητα, τὴν θεραπεία τῆς ἀβεβαιότητας πού ἡ ρευστότητα τῆς σύγχρονης κοινωνίας προκαλεῖ.⁶³

Στὸ βαθμὸ ὅμως πού τὸ ἐθνικιστικὸ ἀφήγημα παρουσιάζεται μετὰ τὴν μορφή ρομαντικοῦ δράματος, μετὰ σκοπὸ νὰ προάγει τὴν αἴσθησι, ὅτι ἡ «ἱστορική καταγωγή» τοῦ ἔθνους προδικάζει καὶ τὴν «ἱστορική ἀποστολή» του, εἶναι ἐπόμενο νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση, ὅτι (ἢ καθ' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κοσμική καὶ σύγχρονη) ἰδεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ συνεχίζει, μετὰ τὸν τρόπο τῆς, νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ ἰδέα τῆς ἀθανασίας. Ἡ ἐντύπωση αὕτη δικαιολογεῖ τὴν εὐκολία μετὰ τὴν ὁποία ὁ ἐθνικισμὸς χαρακτηρίζεται τόσο συχνά ὡς «θρησκεία τῆς νεωτερικότητας» — χαρακτηρισμὸς, στὸν ὁποῖο ἔχω ἤδη ἀναφερθεῖ σχολιάζοντας τοὺς ἀναλυτικὸς περιορισμοὺς του, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος δὲν παύει νὰ ἔχει κάποιον νόημα, δεδομένης τῆς συνάφειας ἀνάμεσα στὴν ἐθνικιστικὴ φαντασία καὶ τίς μεταφυσικὲς παραστάσεις.⁶⁴

Ἄν πάλι ἡ παρομοίωση τοῦ ἐθνικισμοῦ μετὰ τὴν θρησκεία μᾶς ἐπιτρέπει ὄντως νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τὴν συγκεκριμένη ἐκδήλωσι τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας τοῦ ὑποκειμένου μετὰ σύγχρονα ἰδεολογικὰ ἐπιχειρήματα, τότε μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ μίαν ἀκόμη ἀντίφασι τοῦ ἐθνικισμοῦ πού ἐκδηλώνεται μετὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ λόγου: ὅτι, δηλαδὴ, παρὰ τὸν ἐπιχειρησιακὸ ὀρθολογισμό πού τὴν διατρέχει, ἡ παρακίνησι πίσω ἀπὸ τὴν ἐθνικιστικὴ ἀνασύστασι τῆς παράδοσις καί, γενικότερα, τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐδράζεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον

63. «Μετὰ τὴν παρέλευσι τῆς πίστις σὲ μεταφυσικὲς δυνάμεις καὶ στὴν μετὰ θάνατον ζωὴ, ἡ αἴσθησι τῆς θνητότητις καὶ τῆς ματαιότητις ἀπειλεῖ νὰ κυριεύσει καὶ νὰ παραλύσει τὴν βούλησίν μας. Ὅμως ἡ ἐπανεκτίμησι, μετὰ τίς παρελθούσας γενεάς σὲ μίαν ἐθνικὴ ἱστορία καὶ μοῖρα, μᾶς ἀνυψώνει πάνω ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ τὴν λησμοσύνην, μᾶς καθιστᾷ τμήμα τῆς δικῆς μας ἀθανασίας καὶ ἐνσταλάζει μέσα μας δύναμι, θαλπωρὴ καὶ ἐλπίδα, ὅπως ἀκριβῶς ἐπρατταν καὶ οἱ τοτεμικὲς θρησκείες πού ἀνέλυσε ὁ Ντιρκέμ.» A. D. Smith, «History and Liberty...», ὁ.π., σ. 53.

64. Βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 18. Πρὸς J. L. Talmon, *The Unique and the Universal*, Λονδόν, 1965, σ. 19 καὶ A. D. Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Καμπριτζ, 1995, σσ. 139, 158-9. Γιά τὰ μεταφυσικὰ κατὰλοιπα στὴν κοσμικὴ σκέψι τῆς νεωτερικότητις γενικά, βλ. E. Voegelin, «The Eclipse of Reality», ὁ.π., σσ. 125-7, 130, 143.

στήν ὀρθολογική σκέψη, ἀλλά ἔχει καί βαθιά συναισθηματικά ἐρείσματα. ἄφοῦ, ἐν τέλει, «ἡ προσκόλλησις στό παρελθόν προϋποθέτει ἕνα βαθύ συναισθημα ἀνασφάλειας» καί αὐτό ἀκριβῶς προσπαθεῖ νά θεραπεύσει. Συνεπῶς, κατά τήν μελέτη τῆς σύνθετης, τῆς σχεδόν μυστηριώδους σχέσης πού ὁ ἐθνικισμός ἀναπτύσσει μέ τήν ἱστορία, εἶναι ἀδύνατον νά παραγνωρίσουμε καί αὐτήν τήν διάσταση, ἄφοῦ, κάποια στιγμή, «τό παράλογο» (ἴ, ἀκριβέστερα, τό μή λογικό) «δέν μπορεῖ παρά νά ἐκδηλωθεῖ».⁶⁵

65. T. Nairn. *The Break-Up of Britain*, ὁ.π., σ. 349. Στό ἴδιο σημεῖο, ὁ Νέρν προσφεύγει στήν ἀκόλουθη ἀνθρωπομορφική μεταφορά γιά νά καταδείξει τήν σύμμιξη τοῦ ὀρθοῦ λόγου μέ τήν ἀρνήσή του στό ἐσωτερικό τοῦ ἱστορικοῦ λόγου τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας. «Κατά τήν ἐπιστράτευσι, τοῦ παρελθόντος γιά τήν ὑπέρβασι, τῶν παροντικῶν τῆς προβλημάτων, ἡ κοινωνία συμπεριφέρεται σάν κάποιον πού πρέπει νά ἐπιστρατεύσει ὅλες τίς μέχρι τοῦδε κληροδοτημένες καί ἐν πολλοῖς ἀσύνηδες δυνάμεις του, γιά νά ξεπεράσει μιάν ἀναπόφευκτη πρόκλησι.» Γιά τά «συναισθηματικά ἐρείσματα» τῶν ἐθνικιστικῶν ἀναζητήσεων, βλ. S. T. Poseny. «Nationalism and the Ethnic Factor», ὁ.π., σ. 1226, ἐνῶ γιά τό αἶσθημα ἀνασφάλειας στήν νεοτερικότητα, πού ὁ ἐθνικισμός ἐπιχειρεῖ νά θεραπεύσει, βλ. Δ. Τζιόβας, *Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἐθνισμοῦ*, ὁ.π., σ. 14. Τέλος, γιά τή διάκρισι, ἀνάμεσα στό παράλογο καί τό μή λογικό, βλ. P. Winch. *The Idea of a Social Science*, ὁ.π., σσ. 100-3.